

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ II

τοῦ Ἀλέκου Χατζόπουλου (1911-1980)
Γυμνασιάρχη στὸ Ἰωακείμειο 1943-1946
καὶ στὸ Ζάππειο 1946-1954
Βολευτὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κουνότητας τῆς Κωνσταντινούπολης
στὸ Τούρκικο Κουνοβούλιο 1954-1957 καὶ 1957-1960
μνημόσυνο

Εἰσαγωγικά. Ἀνάμεσα στὰ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀπασχόλησαν περισσότερο τοὺς εἰδικοὺς τὰ τελευταῖα χρόνια, εἶναι τὸ θαλάσσινό της κάστρο. Καὶ μόνο πώς ἀπ' τὰ 1970 ὥς τὰ 1975 ἔχουμε τρεῖς καταποδιαστὲς μελέτες, καὶ δλες τους ἀξιόλογες, γιὰ τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ κάστρου, δείχνει πόσο μεγάλο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρο τῶν ἑρευνητῶν¹.

Οἱ μελέτες αὐτές ἔλυσαν, βέβαια, μερικὰ προβλήματά του, μὰ δημιούργησαν καὶ ἄλλα ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπῆρχαν. Ἔτσι, ἀς ποῦμε, ἀκοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ πώς τὸ λιμάνι τῶν Μακεδόνων, τὸ Ἐλληνικό, ἦταν στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, κοντὰ στὶς σημερινὸι Λευκὸι Πύργοι, πώς στὴν ἕδια περίπου θέση, συνέχεια μ' αὐτό, ὑπῆρχε ἔνα Ρωμαϊκὸ λιμάνι, ποὺ τὸ παν κι Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα. Πρόβλημα εἶναι ἀκόμα καὶ τὸ «Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου». Γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσης ἀκοῦμε γιὰ Πύργο τῆς Ἀποβάθρας ἢ πώς οἱ Βουργέσιοι ἵσως ἔμεναν στ' ἀνατολικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ λιμάνι Κελάρι(ο), κοντὰ

1. Vickers M., The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, «Balkan Studies» 11 (1970) 261-278. Μπακιρτζής Χ., Ἡ θαλάσσια δύχυρωση τῆς Θεσσαλονίκης, «Βυζαντινὰ» 7 (1975) 291-334. Θεοχαρίδης Γ., Βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Χ. Μπακιρτζῆ, Ἡ θαλάσσια δύχυρωση τῆς Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 15 (1975) 371-395 καὶ 422. «Οταν κυκλοφόρησε ἡ «Ἰστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)», Θεσσαλονίκη 1980, τοῦ καθηγητῆ Γ. Θεοχαρίδη, ἡ μελέτη αὐτὴ ἦταν ἔτοιμη νὰ τὴ δημοσιεύω. Είδα ὅμως πώς τὶς λίγες διαφωνίες ποὺ εἶχε διατυπώσει τότε στὴ βιβλιοκρισία τοῦ ,ιὰ τὴ «Θαλάσσια δύχυρωση», γιὰ δρισμένα τοπογραφικὰ ζητήματα, τώρα στὴν Ἱστορία του τὶς παράτησε. Τὰ προβλήματα ὡστόσο ποὺ ἀντιμετώπιζε τότε μένουν, μ' ὅποια συγκατάβαση κι ἀν τὰ εἶδε τώρα. Γ' αὐτὸ καὶ στὴ μελέτη αὐτὴ οἱ ἀπόψεις του μένουν, ὅπως τὶς εἶχε διατυπώσει στὴν κριτική του. «Οπου χρειάζεται γίνεται, φυσικά, ἀναφορὰ καὶ στὴν Ἱστορία του τῆς Μακεδονίας

στὸ Μύλο Ἀλατίνη. Ὡστόσο κι Πύργος Σαμαρίας κι ὁ μόλος Τσερέμπολος θέλουν περισσότερη μελέτη.

Τὰ προβλήματα λοιπὸν αὐτὰ πού, κοντὰ στὰ ἄλλα, ἀπασχόλησαν τὶς τρεῖς αὐτές μελέτες, θ' ἀπασχολήσουν καὶ τούτην ἐδῶ, ποὺ θὰ τὰ καταπιαστεῖ, δπως τὰ βρίσκει συγκεντρωμένα στὴ μελέτη τοῦ βυζαντινολόγου Χ. Μπακιρτζῆ, γιατὶ αὐτὴ εἶναι κι ἡ πιὸ ὀλοκληρωμένη κι ἡ πιὸ ἀξιόλογη ἀπὸ κάθε ἄποψη.

1. Τὸ Λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης

Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τὴ Θεσσαλονίκη δίχως λιμάνι; Ἀντίθετα, ἵσια ἵσια, ἀν ύπάρχει Θεσσαλονίκη, ύπάρχει γιατὶ πρῶτα ύπῆρξε τὸ λιμάνι τῆς. Τὴ Θεσσαλονίκη ἔχει στὸ λιμάνι καὶ ὅχι τὸ λιμάνι στὴ Θεσσαλονίκη. Κι αὐτὸ ἔχει πέραση ὅχι μόνο γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, μὰ καὶ γιὰ τὸν πρῶτο συνοικισμὸ στὴ θέση αὐτῆ. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ύπάρχει ἡ συγκαταβάση: «εἶναι δύσκολο νὰ δεχθῇ κανεὶς ὅτι μιὰ τόσο σημαντικὴ πόλη σὰν τὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ διετέλεσε καὶ ἔδρα αὐτοκράτορα, δὲν εἶχε παλιότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου λιμάνι»¹. Τὸ πρόβλημα εἶναι μόνο ποὺ ἥτανε τὸ λιμάνι τῆς: ἥτανε στὰ δυτικά τῆς ἢ στ' ἀνατολικά τῆς; Τὸ πρόβλημα δύμως μπαίνει κι ἀλλιῶς: οἱ Μακεδόνες ἀρχισαν νὰ χτίζουν τὴ Θεσσαλονίκη ἀπ' τὰ δυτικά τῆς ἢ ἀπ' τ' ἀνατολικά τῆς;

Γιὰ τὴ θέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης βασικὴ σημασία ἔχει ἡ προϊστορία τῆς Ἰδιαῖς τῆς πολιτείας. Καὶ προϊστορία τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἡ ἴστορια τῆς Θέρμης². Γι' αὐτὸ γυρίζουμε γιὰ λίγο στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ. Ἡ περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ τὸ πλούσιο κυνήγι καὶ τ' ἄφθονα ψάρια τῆς ἥταν ἀληθινὸς Παράδεισος γιὰ τὰ γένεν (τοὺς πρωτόγονους νομάδες) ποὺ ζοῦσαν σ' αὐτὴν καὶ πού, γιὰ νὰ ἔξασφαλίσουν τὴν τροφή τους, μεταχειρίζονταν ἀκόμα γιὰ ἐργαλεῖα πέτρες καὶ ξύλα, δπως τὰ ἕβρισκαν στὴ φυσικὴ τους κατάσταση. «Οταν ὑστερα τὰ γένεν η αὐτὰ ξεπέρασαν τὸν ἴστορικὸ τους ρόλο. οἱ φυλετικὲς δυμάδες ποὺ ξεπήδησαν ἀπ' τοὺς κόρφους τους κι ἀπλώθηκαν ὀλόγυρα ἴδρυσαν στὶς τοῦμπες, στοὺς λόφους καὶ στὰ παράλια τοῦ κόλπου τοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμούς τους»³. Ἔτσι μὲ τὴ διάσπαση τοῦ γένεν ους ξεφυτρώνει μιὰ νέα

1. Μπακιρτζῆς, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

2. Ρωμαῖος Κ., Ποὺ ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη, «Μακεδονικά» 1 (1940) 2-3. Πβ. καὶ Μπακαλάκης Γ., Therme-Thessaloniki, «Antike Kunst», Erstes Heft; 1963, σ. 30-34. Πέτσας Φ., Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά, «Μακεδονικά» 7(1966-1967) 287 ἀρ. 22, σ. 291, ἀρ. 37 καὶ σ. 303, ἀρ. 83· 9 (1969) 127, ἀρ. 29· 14 (1974) 377, βλ. καὶ 319. Η αποδ. N. (G. L.), A History of Ancient Macedonia, τ. 1, Oxford 1972, σ. 13.

3. Heurtley W., Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939, σ. XXII, στὸ χάρτη.

κοινωνική πραγματικότητα. Ό άνθρωπος άρχιζει νά μεταχειρίζεται τώρα τεχνητά έργαλεία, γιά νά έξασφαλίζει τήν τροφή του, κάμνει τά πρωτά βήματα στήν άτομική ίδιοκτησία και διαμορφώνει, μέ τὸν καιρό, μιά νέα. τήν ταξική του κοινωνία¹. Γι' αὐτό καὶ ἡ ἴδρυση δλων αὐτῶν τῶν συνοικισμῶν δὲ μαρτυρεῖ παρὰ τίς ζυμώσεις και τήν κοινωνική διαφοροποίηση ποὺ ἔγιναν στήν περιοχή αὐτή μὲ τὴ διάσπαση τοῦ γένους. Σὲ μιὰ τέτοια λοιπόν ἐποχὴ πρέπει νά ἴδρυσαν και τὸν πρῶτο συνοικισμὸ στὸ ΒΔ κόρφο τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου, ποὺ τὸν συνέχισε ύστερα ἡ Θέρμη.

Αἰώνες πέρασαν ἀπὸ τότε, δσε νά φτάσουμε στήν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀποικισμοῦ (8ος-6ος αι. π.Χ.), ποὶ ἡ Ἑλλάδα γεμίζει ἀποικίες τὰ παράλια τῆς Μεσογείου, ἀπ' τίς Ἡράκλειες στήλες (Γιβραλτάρ) ὡς τὴ Μαύρη Θάλασσα². Στὴ Χαλκιδικὴ ἀποικίες ἴδρυσαν Ἰωνες τῆς Εῦβοιας ἀπ' τὴ Χαλκίδα και τὴν Ἐρέτρια. Οἱ ἀποικιστὲς αὐτοί, ἔμποροι και ναυτικοὶ πολύπειροι, δταν ἔφτασαν στὸ ΒΔ κόρφο τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου και βρέθηκαν μπροστὰ σ' ἔνα τέτοιο «θαυμαστὸ» λιμάνι, δὲ μποροῦσε παρὰ νὰ τὸ μεταχειριστοῦν γιά ἀποικία και σ' αὐτὸ θεμέλιωσαν τὴ Θέρμη, ποὺ τὴ νομάτισαν ἔτσι ἀπ' τὰ πολλὰ θερμὰ νερὰ ποὺ εἶχε ὁ τόπος της. "Υστερα, ἀπ' τ' ὅνομά της νομάτισαν και τὸν κόλπο Θερμαϊκό³.

1. Ἔνγκελς Φ.ρ., Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ίδιοχτησίας και τοῦ Κράτους, μετ. Ἀλ. Δούμας, τ. Α', Ἀθήνα 1933, σ. 119-141. τ. Β', Ἀθήνα 1933, σ. 3-18.

2. Σεργκέγιεφ Β., Ἰστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, μετ. Σαραντόπουλος, Ἀνδρ., Ἀθήνα 1955, σ. 136-143. Κορδάτος Γ., Ἰστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, τ. 1, Ἀθήνα 1955, σ. 252-253. Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ, Παγκόσμια Ἰστορία, μετ. Σαραντόπουλος Ἀνδρ., τ. Α', Ἀθήνα 1956, σ. 1047-1056. «Ἐκ δοτικὴ Ἀθηνᾶ» Α.Ε., Ἰστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους, τ. Β' (Ἀρχαϊκὸς Ἑλληνισμός), Ἀθήνα 1971, σ. 57β και 62, στὸ χάρτη. Ἀπ' τὸ Καραμπουρνού (Τὸ Μεγάλο Ἐμβολο τῶν Βυζαντινῶν) ὡς τὴ Χαλάστρα ὑπῆρχαν κι ἄλλα λιμάνια, μικρὰ μεγάλα γιά τὴν ἐποχὴ τους. Οἱ πρῶτοι οἰκιστὲς ὥστόσο προτίμησαν γιά τὸ συνοικισμὸ τους τὸ ΒΔ κόρφο τοῦ κόλπου, γιατὶ αὐτὸς ἤτανε τὸ καλύτερο λιμάνι τῆς περιοχῆς: ἀπάγκιο, ἀπλόχωρο, μὲ ποτάμια δίπλα του και μὲ λίμνες κοντά του και μὲ μιάν ἐνδοχώρα γόνιμη και πλούσια.

3. Ἡ Θέρμη—κι αὐτὸς ἤτανε πιὸ φυσικὸ—πῆρε τ' ὅνομά της ἀπ' τὰ θερμὰ νερὰ ποὺ εἶχε και μέσα της κι διλόγυρά της. (Πβ. και τὰ σημερινὰ θερμὰ λουτρά Σέδες, Λαγκαδᾶ, Νέα Ἀπολλωνία κ.ἄ.). Ἀπ' αὐτὴν ύστερα νομάτισαν και τὸν κόλπο της και τὸν εἰπαν Θερμαϊκό. Συχνά και τόπους κι ἀνθρώπους τοὺς νοματίζουν ἀπὸ κάποιο χαρακτηριστικό τους σημάδι ἡ ἀπὸ κύποιο κουσούρι. Ἐτοι λέμε: στὴν Κρυόβρυση, στ' Ἀγιόκλιμα, στὰ Κούτσουρα κ.λ. ἡ ὁ Μαύρος, ὁ Κοψαχείλης, ὁ Κουτσός κ.λ. Ὁ Ήρόδος τοὺς δὲν ἀμφιβάλλει καθόλου και γιά τὸ ὅνομα τῆς Θέρμης και τοῦ κόλπου της. Γ' αὐτὸς και γράφει: «Θέρμη δὲ τῇ ἐν τῷ Θερμαϊκῷ κόλπῳ οἰκημένῃ, ἀπ' ἡς και ὁ κόλπος οὗτος τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει» (VIII, 121, 3-5) Πβ. και Tafel Th. (L., Fr.), De Thessalonica ejusque agro, φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση τοῦ 1972, σ. 12 κ.ε. Χατζη Ιωάννου Μ., Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 42 κ.ε.

Μὰ τὴν Θέρμη τὴν ἴδρυσαν ὅχι σὰ μιὰν ἀποικία, γιὰ νὰ ἐγκαταστήσουν σ' αὐτὴν ἀχτήμονες, σὰ μιὰν ἀποικία δηλαδὴ ἀγροτική, παρὰ σὰν ἔνα κέντρο ἀστικό, δπού θὰ μποροῦσαν ν' ἀνταλλάξουν προϊόντα ἀπὸ ἄλλους τόπους μὲ προϊόντα καὶ πρῶτες ψλες τῆς πλούσιας περιοχῆς της. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ φαίνεται πιθανὴ ἡ γνώμη πώς «ἡ Θέρμη... ἀπετελεῖτο ἐκ πολλῶν μικρῶν κωμῶν καὶ ἔξετείνετο εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἀπὸ τὸ Σέδες μέχρι τῶν τόπων τῆς κατόπιν Θεσσαλονίκης»¹.

Ἡ Θέρμη ὡστόσο πρόκοψε γρήγορα κι ἔγινε ἔνα μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, ποὺ οἱ ἐμπορικές του συναλλαγές περνοῦσαν ἀπὸ πολλές πολιτείες τῆς νότιας Ἑλλάδας κι ἔφταναν ὡς τὴ Φοινίκη, τὴν Αἴγυπτο κτ.λ., ὅπως μαρτυροῦν τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν στὰ ἑρείπια της. Ἀπ' τὰ ἴδια εὑρήματα συμπεραίνουν οἱ εἰδικοὶ πώς ἡ Θέρμη, κοντὰ στὰ ἄλλα, εἶχε καὶ νομισματοκοπεῖα, δπού, ἔξδον ἀπ' τὰ δικά της, ἔκοβε καὶ ἔνα νομίσματα. Εἶναι κιόλας πολὺ πιθανὸ πώς πολλὰ ἀνεπίγραφα μακεδονικὰ νομίσματα τά χουν κόψει στὰ δικά της νομισματοκοπεῖα².

Ἀπ' τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς πρῶτος ἀνάφερε τὴ Θέρμη ὁ χρονικογράφος (λογογράφος, λογοποιὸς) Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος³. Πληροφορίες ὅμως δλοκληρωμένες γιὰ τὴ Θέρμη καὶ τὸ Θερμαϊκὸ κόλπο μᾶς ἔχει δώσει μόνο ὁ Ἡρόδοτος⁴. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ ὡστόσο εἶναι πώς ἡ Θέρμη, ὅταν ὁ Ξέρξης ἤσκινησε ἐνάντια στὴν Ἑλλάδα στὰ 480, ἤτανε μιὰ πολιτεία ἀκουσμένη. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπ' τὶς ἄλλες πολιτείες τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου αὐτὴν προτίμησε, γιὰ νὰ ἔκουράσει στρατὸ καὶ στόλο⁵. Ἀπ' τὰ 450 ὡς τὰ 432 βλέπουμε τὴ Θέρμη μὲ τ' ὄνομα Σέρμη μη στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τῶν συμμάχων τῆς Ἀθήνας⁶. Ἀργότερα, σὰν ξέσπασε ὁ Πελοποννησιακὸς Πόλεμος (431-404) τ' ἀποτελέσματά του εἶχαν ἔναν

1. Ρωμαῖος, Ἡ Παλαιὰ Θέρμη, σ. 6.

2. Στὰ ἑρείπια τῆς Θέρμης βρέθηκαν νομίσματα ὅχι μόνο δικά της, ποὺ εἶχε κόψει στὰ νομισματοκοπεῖα τῆς, μὰ καὶ τοῦ βαθυλωνιακοῦ, τοῦ εὐβοϊκοῦ καὶ τοῦ φοινικικοῦ σταθμικοῦ κανόνα. Κι ἤτανε πολὺ φυσικὸ αὐτό, ἀφοῦ ἡ Θέρμη, σὰν ἔνα σημαντικὸ ἀστικὸ κέντρο, εἶχε ἐμπορικὲς συναλλαγές μὲ δλα τὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου. Βλ. Η εαδ. Β., Ἰστορία τῶν νομισμάτων, μετ. Σβορώνου I., τ. 1 (Εὐρώπη), Ἀθήνα 1898, σ. 268-269.

3. F H G 116.

4. Ἡρόδοτος VII, 121-125.

5. «Ὦς δὲ τὴν Θέρμην ἀπίκετο ὁ Ξέρξης, ἴδρυσε αὐτοῦ τὴν στρατιήν. Ἐπέσχε δὲ ὁ στρατὸς αὐτοῦ στρατοπεδεύμενος τὴν παρὰ θάλασσαν χώραν τοσήνδε, ἀρξάμενος ἀπὸ Θέρμης πόλιος καὶ τῆς Μιγδονίης μέχρι Λυδιέω τε ποταμοῦ καὶ Ἀλιάκμονος...» (Ἡρόδοτ. VII, 127, 1-5. Πρ. καὶ «Ο μὲν δὴ ναυτικὸς στρατὸς αὐτοῦ (δηλαδὴ τοῦ Ξέρξη) περὶ Ἀξιον ποταμὸν καὶ πόλιν Θέρμην καὶ τὰς μεταξὺ πόλιας τούτων περιμένων βασιλέα ἐστρατοπεδεύετο» (Ἡρόδοτ. VII, 124, 1-3).

6. Κανατσούλη Δ., Ἰστορία τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 15.

άνάλογο άντιχτυπο και σ' δλες τις έλληνικες άποικιες. Τή θέση τους ώστόσο τη χειροτέρεψε άκόμα περισσότερο, τουλάχιστο όσο για τις άποικιες στή Μακεδονία, τὸ γεγονὸς πώς στὸ ἴστορικὸ προσκήνιο παρουσιάζονται τώρα, μὲ τὴν ἀσυγκράτητη καταχτητική τους ὄρμή, οἱ Μακεδόνες. Ἐτσι καὶ ἡ Θέρμη, όσο κι ἂν ἦταν ἔνα ἀστικὸ κέντρο μὲ πολύχρονη πολιτιστικὴ παράδοση καὶ ἀξιόλογο ἀπὸ κάθε ἀποψη, ἀκολούθησε κι αὐτὴ τὴν ἴδια ἴστορικὴ πορεία. Ἀλλη μιὰ εἰδηση μᾶς τῇ θυμίζει γιὰ τελευταία φορά περίπου στὰ 360 π.Χ. Αὐτὴ ἡ ἴστορια τῆς Θέρμης¹.

Τὶς πληροφορίες τῶν συγγραφέων γιὰ τὴ Θέρμη τὶς ἐπαληθεύουν καὶ τ' ἀνασκαφικά εὑρήματα. Τ' ἀνασκαφικά εὑρήματα λοιπὸν ποὺ ἔχουμε στήμερα γι' αὐτὴν καὶ ποὺ εἶναι τοῦ δου αἰ. π.Χ. ὁδήγησαν τὸν καθηγητὴ Γιώργο Μπακαλάκη νὰ τοποθετήσει ὁριστικὰ τὴ Θέρμη κάπευ στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Διοικητηρίου καὶ ἀπὸ κεῖ σ' ὅλο τὸ ΒΔ τμῆμα ὡς τὰ κάστρα². Ο καθηγητὴς πάλι Φώτης Πέτσας ἐπιβεβαιώνοντας μὲ νεότερες ἔρευνες τὰ περίσματα τοῦ Μπακαλάκη, γράφει: «...ἡ θέσις τῆς προκατόχου τῆς Θεσσαλονίκης Θέρμης... Ὡς πρὸς τὴν Θέρμην πιστεύω ὅτι τὸ πολιτικὸν καὶ θρησκευτικὸν κέντρον αὐτῆς δὲν ἀπέχει ἀπὸ τῆς θέσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς. Καὶ ἡ Θέρμη καὶ ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Κασσάνδρου πρέπει νὰ ἀνεπτύχθησαν εἰς τὸν κατωφερῆ, ἀλλ' ὀπωσδήποτε ὄμαλὸν χῶρον μεταξὺ τοῦ λιμένος ἀφ' ἐνὸς (ἀνέκαθεν οὐχὶ μακρὰν τοῦ σημερινοῦ) καὶ τῆς φύσει ὁχυρᾶς θέσεως τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης»³.

Ἡ θέση λοιπὸν αὐτὴ τῆς Θέρμης, ὥπως τὴν τοποθέτησαν τ' ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, στὰ ΒΔ δηλαδὴ τῆς σημερινῆς πλατείας τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, καθορίζει καὶ τὴ θέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς στὰ ΝΔ της. Θὰ ἦτανε παράξενο, ἀλήθεια, ἡ Θέρμη νά 'ναι στὰ ΒΔ τῆς σημερινῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ λιμάνι της στὰ ΝΔ, κοντά στὸ Λευκὸ Πύργο.

Μὲ τοὺς Μακεδόνες στὸ ἴστορικὸ προσκήνιο καὶ ἡ Θέρμη καὶ μὲ τὸν πλούσιο περίγυρο καὶ μὲ τὸ λιμάνι της ὑπάρχει. Φαίνεται ὅμως πώς

1. «Παυσανίου... φυγάδος μὲν ὅντος, τῷ καιρῷ δι' ἰσχύοντος, πολλῶν δ' αὐτῷ συμπρατόντων, ἔχοντος δ' ἔλληνικὴν δύναμιν, εἰληφότος δ' Ἀνθεμοῦντα καὶ Θέρμαν καὶ Στρέψαν καὶ ἄλλ' ἄπτα χωρία...» Αἰσχύνης, II, 27.

2. Bakalakis G., Therme-Thessaloniki, σ. 30-34. Vickers M., Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 1, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 245.

3. Πέτρας Φ., Αίγαιο-Πέλλα-Θεσσαλονίκη, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 1, σ. 226. Πβ. καὶ «Εἰς πλεῖστα σημεῖα τοῦ περιβόλου τοῦ τείχους τῆς πόλεως παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν παρατηροῦνται... λείψανα τειχῶν... δυνάμενα νὰ ἀναχθοῦν τουλάχιστον εἰς τοὺς πρωτομούς ἔλληνιστικοὺς χρόνους τῆς πόλεως τοῦ Κασσάνδρου» (διδοῖς, αὐτ., σ. 226). «Ο Χατζῆ Ιωάννου ἔχει τὴ γνώμη πώς «ἀπίθανον ἦν ἡ Θέρμη νὰ μὴ ἦτο τετειχισμένη ἐκ θαλάσσης πρὸ τοῦ Ξέρου» (Βλ. Χατζῆ Ιωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 23).

τώρα ἔπαιψε νά ’ναι μιὰ μεγάλη πολιτεία, δύως ἄλλοτε ποὺ οἱ ἐμπορικοὶ της στόλοι ἀλώνιζαν τὴ Μεσόγειο Θάλασσα καὶ πλεύριζαν ὅλα τὰ λιμάνια της. Ἡ Θέρμη ἔχει πάρει δριστικὰ τὴν κάτω βόλτα κι ὅλοένα ομαριζάζει. Καὶ ἵσια σὲ μιὰ τέτοια ἴστορικὴ στιγμὴ εἶναι ποὺ οἱ Μακεδόνες ἀποφάσισαν νά ἰδρύσουν μιὰ νέα πολιτεία στὸ Θερμαϊκὸ κόλπο καὶ νὰ μεταχειριστοῦν τὸ λιμάνι του γιὰ τὶς πλατιές ἐμπορικὲς καὶ τὶς μεγάλες στρατηγικές τους ἀνάγκες. Μὰ γιὰ τοὺς μεγάλους αὐτοὺς σκοπούς τους δὲν εἰχαν παρὰ νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴ θέση τῆς Θέρμης μὲ τὸ λιμάνι της, δύως ἔκαμαν καὶ γιὰ ἄλλες πολιτείες ποὺ ἰδρυσαν¹. Ἔτσι τὴν ξεπεσμένη Θέρμη τὴ διαμόρφωσαν τώρα σὲ Θεσσαλονίκη στὴ βάση τῆς ἀλεξανδρινῆς πολεοδομίας. Τὴν ἀρχὴν τοῦ γεγονότος αὐτοῦ οἱ νεότερες ἔρευνες τὴν τοποθετοῦν στὰ 305 π.Χ.².

Τὰ ἵδια πάλι ἀνασκαφικὰ εὑρήματα ποὺ μαρτυροῦν τὴ θέση τῆς Θέρμης βεβαιώνουν καὶ τὴ θέση τῆς Θεσσαλονίκης, μιὰ καὶ αὐτὴ συνεχίζει

1. «...7 πόλεις... ἰδρυσεν (ἢ συνώκισεν δὲ Κάσσανδρος (Κασσάνδρειον, Θήβας, Στράτον, Σοκρίαν, Ἀγρίνιον, Ἀντιπάτρειαν καὶ Θεσσαλονίκην)...» Μικρογιανάκης 'Εμ., Τὸ πολιτιστικὸν ἔργον τοῦ Κασσάνδρου, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 2, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 235.

Μὰ κι ἄν ἀκόμα δεγτοῦμε, γιὰ μιὰ στιγμὴ, πῶς ἡ Θέρμη εἶχε καταστραφεῖ δλότελα κινή δὲν ὑπῆρχε οὔτε συνοικισμὸς στὴν παλιά της θέση, εἶναι κοντά στὸ νοῦ πῶς δὲ Κάσσανδρος πάλι στὴν ἵδια θέση θά ’χτιζε τὴ νέα του πολιτεία Θεσσαλονίκη, γιατὶ τὸ λιμάνι της ἦταν σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ κι αὐτὸ ἦταν ποὺ καθόριζε τὴ θέση τῆς πολιτείας. Καὶ ἔνα τέτοιο λιμάνι δὲ γινόταν νῦν τὸ ἀφήσουν ἀνεκμετάλλευτο οἱ Μακεδόνες. Ὁπως ξέρουμε κιόλας, συνοικισμὸς ποὺ ἔχτισαν σὲ θέσεις ἐπίκαιρες μὲ καλὰ λιμάνια, σ' ἐπίκαιρα σταυροδρόμια κ.λ., ὅσες φορές κι ἄν τοὺς κατάστρεψαν εἴτε θεομηνίες εἴτε ἄνθρωποι, ἀργότερα, στὶς ἴδιες θέσεις ξανάχτισαν ἄλλους. Ἐδῶ δὲν ξέρουμε παρὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸ Ἰλιο τῆς Τροίας.

2. Μικρογιανάκης, Τὸ ἔργον τοῦ Κασσάνδρου, σ. 229. Δὲν πρέπει ἀκόμα νὰ ξεχνοῦμε καὶ τοῦτο: Οἱ γεωγράφοι καὶ οἱ ἴστορικοι ποὺ μίλησαν γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶναι σύγχρονοι μὲ τὸ ἴστορικὸ αὐτὸ γεγονός καὶ δὲν ξέρουμε ἀπὸ ποὺ πῆραν τὶς πληροφορίες τους, οὔτε οἱ Στράβων οὔτε Στέφανος ὁ Βυζάντιος. Ἡ παράδοση ώστόσο πῶς, γιὰ νὰ μεγαλώσει τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης δὲ Κάσσανδρος, χρειάστηκε τάχα νὰ ξεσπιτώσει τοὺς κατοίκους ἀπὸ 26 «πολίσματα» καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσει μὲ τὴ βίᾳ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ νέα του πολιτεία, εἶναι ἀπίστευτη. Ἐδῶ ξέρουμε νὰ κάμουμε μὲ μιὰ πολιά παλιὰ παράδοση ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει πέραση γιὰ ἄλλες πολιτείες δχι δύμως καὶ γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν ἐκφράζει παρὰ τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση ποὺ εἶχε γίνει στοὺς χρόνους τοὺς ἀλεξανδρινούς. Καὶ ἡ Θεσσαλονίκη, μιὰ πολιτεία ἀλεξανδρινῆ, ποὺ πάει νὰ συνεχίσει τὴ Θέρμη, ἦταν φυσικὸ σὰ νέα πολιτεία νὰ τραβήξει τοὺς ἀχτήμονες καὶ τοὺς ἀπόκληρους τῆς περιφέρειας. Δὲ μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀστυφιλία μόνο στὴν ἐποχὴ μας, δταν ξέρουμε πῶς ἡ πολιτεία τραβοῦσε ἀνέκαθεν σὰ μαγνήτης τὸν ἄνθρωπο τοῦ χωριοῦ. Δὲ χρειαζόταν λοιπὸν δὲ Κάσσανδρος νὰ μεταχειριστεῖ βίᾳ καὶ νὰ καταστρέψει 26 «πολίσματα», γιὰ νὰ μεγαλώσει τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης.

τὴ Θέρμη σὰ μιὰ νέα πολιτεία. Μὰ γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουμε ἔνα πολὺ σημαντικὸ εὔρημα ποὺ τὸ παρουσίασε ὁ βυζαντινολόγος Χ. Μπακιρτζής. «Ο τοῖχος», γράφει ὁ κ. Μπακιρτζής, «ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Στοᾶς Τόττη παράλληλα σχεδὸν μὲ τὴν ὁδὸν Μητροπόλεως καὶ μὲ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς ΒΔ καὶ ἡταν κτισμένος μὲ μάρμαρα ὑποχρεώνει νὰ δεχθοῦμε μιὰ πρώτη φάση τοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, γιατὶ ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν ἡταν τοῖχος ἀλλὰ προβλήτα λιμένα, ἀφοῦ διατηροῦσε ἀκόμη καὶ τοὺς σιδερένιους κρίκους ποὺ ἔδεναν τὰ καράβια. Κατὰ τὴν φάση αὐτὴ ὁ λιμένας ἡταν μεγαλύτερος καὶ πιθανὸν ὁ ἀρχικός, ποὺ ἔγινε τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἡταν σύμφωνα μὲ τὶς πηγὲς ἀνοχύρωτος»¹. Καὶ μόνο αὐτὸ τὸ εὔρημα φτάνει γιὰ νὰ βεβαιώσει πῶς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἡτανε στὰ δυτικά της. «Αν ὥστόσο τὸ εὔρημ’ αὐτὸ θέλουμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ δχι στὸ λιμάνι τῶν Μακεδόνων, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Μιὰ φορὰ γιὰ τὴν ὥρα κανένα στοιχεῖο δὲ βεβαιώνει μὲ σιγουριὰ τὸ πρῶτο, μὰ τὸ δεύτερο φαίνεται πιὸ πιθανό.

‘Υπάρχουν ὅμως καὶ κάποιες ἐνδείξεις ποὺ βοηθοῦν κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους νὰ τοποθετήσουμε τὸ λιμάνι τῆς Θέρμης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ ΝΔ τους. Μερικὲς ἀπ’ αὐτὲς εἶναι:

Τὰ ἱερὰ τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ εἰδωλολατρικά, εἴτε μέσ’ ἀπ’ τὸ κάστρο τῆς εἴτε ἔξω ἀπ’ αὐτό, ἡτανε στὰ δυτικά της. Σχετικὰ μ’ αὐτὰ ὁ Χατζῆ Ιωάννου γράφει: «Ἐξωθεν τῆς πύλης ταύτης (δηλαδὴ τῆς Λιταίας) (ώς εἰκάζω) ὑπῆρχον αἱ ἐκκλησίαι τῶν Ἀγάπης, Ειρήνης, Χιόνης, καὶ μακρότερον Ματρώνης. Καὶ σήμερον δὲ ἀκόμη ἐν τῇ αὐτῇ περίπου θέσει ὑπάρχει ὁ Μεβλιχανές (εἰδος μοναστηρίου τῶν Μουσουλμάνων). ’Εν τούτοις καὶ ἔξωθεν τῆς Χρυσῆς Πύλης ὑπῆρχεν ἐκκλησία τοῦ ἄγιου Νικολάου»². Ή εἰδωλολατρικὴ Ληταία Πύλη ποὺ στὰ χρόνια τὰ χριστιανικὰ ἔγινε Λιταία (μὲ ι-γιώτα) Πύλη ἡταν ἡ ἱερὴ Πύλη ποὺ δόδηγοῦσε στὴν ἱερὴ πολιτεία Λητή, δόδηγοῦσε ὅμως καὶ στοὺς ναοὺς ποὺ ἡτανε παλιότερα ἔξω ἀπ’ τὴ Θέρμη κι ἀργότερα ἔξω ἀπ’ τὴ Θεσσαλονίκη. “Ολ’ αὐτὰ ὅμως τὰ ἱερὰ μαρτυροῦν πληθυσμὸ ποὺ μὲ τὸν καιρὸ πέρασε ἀπ’ τὴν εἰδωλολατρία στὸ χριστιανισμό³.

“Οταν ὁ ἄγιος Δημήτριος δίδασκε στὴ «Χαλκευτικὴ Στοά», κοντὰ στὰ σημερινὰ Καλαϊτζίδικα, στὴν Παναγία Χαλκέων, πήγαιναν καὶ τὸν ἄκουγαν εἰδωλολάτρες ἀπ’ τὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Αὐτοὶ πρέπει

1. Μπακιρτζής, ‘Η θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 319-320.

2. Χατζῆ Ιωάννου, ‘Αστυγραφία, σ. 34.

3. Γενικὰ Κανατσούλης Δ., ‘Η Ἀρχαία Λητή (διάλεξη), Θεσσαλονίκη 1961.

νὰ ἦταν ἐγκαταστημένοι ἐκεῖ ἀπ' τὴν εἰδωλολατρικὴν ἐποχὴν κι ἔμειναν εἰδωλολάτρες ὡς τὰ χρόνια τὰ δικά του¹.

Τὸ ἀρχαιότερο εἰδωλολατρικὸν νεκροταφεῖο τῆς πολιτείας ἦτανε στὸ σημερινὸν συνοικισμὸν τῆς Ξηροκρήνης, τοῦ Ἀξιοῦ καὶ στὶς Κλινικὲς τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Μὰ καὶ στὸ συνοικισμὸν Ραμόνα βρέθηκαν τάφοι ἑλληνιστικοὶ καὶ παλαιοχριστιανικοί. Καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανένας πῶς τὸ σημερινὸν νεκροταφεῖο τῆς Ἅγιας Παρασκευῆς εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ ἀρχαιὸν εἰδωλολατρικό².

Τὸ κεντρικὸν λαγούμι τῆς πολιτείας, δὲ Τσερέμπουλως, κατέβαζε τ' ἀκάθαρτα νερά της στὸ λιμάνι, στὰ δυτικά της³.

"Ολες τὶς ἐπιδρομὲς ἐνάντια τῆς τὶς ἀντιμετώπιζε η Θεσσαλονίκη ἀπ' τὴ δυτικὴ τῆς θάλασσα, γιατὶ στὰ δυτικά τῆς ἦτανε τὸ λιμάνι τῆς καὶ κοντὰ σ' αὐτὸν καὶ τὸ ἐμπορικό τῆς κέντρο. "Αν τὸ ἀρχαῖο λιμάνι ἦτανε στ' ἀνατολικά τῆς, στ' ἀνατολικά τῆς ἔπειπε νά 'ναι καὶ τὸ σημερινό τῆς λιμάνι, γιατὶ ή πολιτεία θά 'χε μιὰν ἄλλη μορφή. Μὰ γιὰ νά 'ναι ή δυτικὴ περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης καλύτερη γιὰ λιμάνι, αὐτὸν θὰ τὸ καθόριζαν πρῶτ' ἀπ' ὅλα οἱ γεωλογικὲς συνθῆκες τῆς περιοχῆς. Γι' αὐτὸν καὶ δὲ μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε πῶς κάτι τέτοιο τὸ πρόσεξε μόνον ὁ Μέγας Κωνσταντίνος καὶ ὅχι καὶ οἱ Μακεδόνες πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἢ οἱ Θερμαῖοι, ὅπως καὶ οἱ πρῶτοι ίδρυτες τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ.

"Η Ἀγορά, τέλος, δηλαδὴ τὸ πολιτιστικὸν κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης μὲ ὅλα τὰ σχετικά τῆς ίδρυματα, μὲ τὰ ίερὰ καὶ ὅλες τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες, ἦτανε πολὺ πιὸ κοντὰ στὸ δυτικό τῆς κάστρο καὶ στὸ λιμάνι.

Καὶ οἱ ἐνδείξεις λοιπὸν αὐτές, ποὺ στὴν οὐσίᾳ τους εἶναι ἔνα ἄλλος εἶδος ἀποδείξεις, πείθουν μὲ τὸν τρόπο τους πῶς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἔνα καὶ ἦτανε στὰ δυτικά τῆς.

"Ολ' αὐτὰ τώρα τὰ ἐπαληθεύουν καὶ οἱ συγγραφεῖς, δσοι καὶ δσες φορὲς χρειάστηκε νὰ μιλήσουν γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ μόνο ποὺ μεταχειρίζονται τὴ λέξη δι μὴ ν μὲ τὸ δριστικό τῆς ἄρθρο δ (στὸν ἐνικὸν ἀριθμὸν) σημαίνει πῶς μιλοῦν γιὰ τὸ λιμάνι τῆς τὸ γνωστό, τὸ ἔνα τῆς λιμάνι. "Αν ὁστόσο ὑπῆρχε κι ἔνα δεύτερο λιμάνι τῆς, οἱ συγγραφεῖς, γιὰ νὰ ξεχωρίζουν οἱ ἀναγνῶστες τους τὸ ἔν' ἀπ' τ' ἄλλο, ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ τὸ μεταχειριστοῦν μ' ἔναν ἐπιθετικὸν προσδιορισμό, γιὰ νὰ δρί-

1. «Πολλῶν δὲ αὐτῷ (δηλαδὴ τῷ Δημητρίῳ) διὰ ταῦτα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων (δηλαδὴ τῶν εἰδωλολατρῶν) πληθύος προστόντων καὶ συνευρισκομένων ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς Μεγαλοφόρου ἐν τῇ ἐκεῖσε Χαλκευτικῇ λεγομένῃ στοᾶ, ἔνθα καὶ εἰώθει τὰς συνόδους ποιεῖσθαι» (Migele, P.Gr. 116, στ. 1176Α).

2. Πέτσας Φ., Χρονικά Ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικά» 14 (1974) 377, ἀρ. 58.

3. Βλ. ΧατζηΙωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 65. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, σ. 50, στ. 20-21.

σουν γιὰ ποιὸ λιμάνι μιλοῦν. Μὰ ἐμεῖς δὲν ξέρουμε κανένα συγγραφέα, ποὺ νὰ μιλάει καὶ γιὰ δεύτερο λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐτσι ὁ Ρωμαῖος ἱστορικὸς Τίτος Λίβιος (59 π.Χ.-17 μ.Χ.) ποὺ μίλησε πρῶτος γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, λέει πώς ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Περσέας «*Thessalonicae navalia jusserrat incendi*¹». Ὁ Λίβιος δὲ μιλάει, βέβαια. γιὰ λιμάνι, μὰ ἡ λέξη *navalia* ποὺ μεταχειρίστηκε τὰ λέει δῆλα: καὶ λιμάνι κεὶ νειώρια καὶ νεώσοικους.

Πιὸ σαφής, ὅταν μιλάει γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι ὁ ἱστορικὸς Ζώσιμος, ποὺ ἔζησε μέσα στὸν Ε' αἰώνα μ.Χ. κι ἔγραψε τὴν ἱστορία Θεοδόσιου τοῦ Β' (408-450). Τὸ σχετικό του χωρίο λέει: «ἐπὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἔχώρει, καὶ τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα πρότερον οὐκ ὄντα κατασκευάσας ἐπὶ τὸν πρὸς Λικίννιον αὐθίς παρεσκευάζετο πόλεμον». Ἀδικα ταλαιπώρησαν τὸ νόμημα τοῦ χωρίου αὐτοῦ, ποὺ εἶναι καὶ ἀπλὸ καὶ σαφὲς: «(*Ο Κωνσταντῖνος*) ἐπὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἔχώρει καὶ τὸν ἐν ταύτῃ (τῇ Θεσσαλονίκῃ δηλαδὴ καὶ δχι «εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην»-Θεοχαρίδης) λιμένα (τὸ λιμάνι τῆς, τὸ γνωστὸ λιμάνι τῆς ποὺ εἶχε ἀνέκαθεν, ὅπως βεβαιώνει καὶ τὸ δριστικὸ ἄρθρο τὸν πρότερον οὐκ ὄντα (δηλαδὴ κατεσκευάσας διόρθωσε καὶ) ἐπὶ τὸν πρὸς Λικίννιον αὐθίς παρεσκευάζετο πόλεμον)². Κι ὁ Ζώσιμος λοιπὸν μιλάει γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὸ ἔνα, τὸ γνωστὸ μας λιμάνι τῆς. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ λιμάνι αὐτό, ὅταν τὸ χρειάστηκε ὁ Μέγας Κωνσταντίνος, ἤτανε καταστραμμένο, ἔβαλε καὶ τὸ διόρθωσαν, γιὰ νὰ τὸ μεταχειρίστει γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο.

‘Ο συγγραφέας πάλι ποὺ ἔγραψε τὸ Β' Βιβλίο μὲ τὰ θαύματα τοῦ ἀγίου Δημητρίου μέσα στὸν 7ο αἰώνα, ὅσες φορὲς χρειάστηκε νὰ μιλήσει γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μεταχειρίστηκε τὴ λέξη λιμήν μὲ τὸ δριστικό της ἄρθρο, γιατὶ μιλοῦσε γιὰ τὸ λιμάνι τῆς, τὸ γνωστό μας λιμάνι τῆς³. Αὐτὸς κιούλας τὸ χει συνδέσει καὶ μὲ κάποιο ναὸ τῆς *Ἄρταντης Θεοτόκου ποὺ ἦταν ἐκεῖ*. Γι’ αὐτὸ καὶ γράφει: «Πρὸς τῷ πανυμήτω τεμένει τῆς *Ἄρταντον Θεοτόκου ποὺ ὄντι πρὸς αὐτῷ τῷ λιμένι τῷ λιμένι*» (ἡ ἀραιογράφηση δική μου)⁴. ‘Αν ώστόσο ὑπῆρχε στὴ

1. *Livius T.*, 44, 10.

2. *Zώσιμος*, ἔκδ. *Paschoud Fr.*, Paris 1971, σ. 93, στ. 21-23.

3. *Le me rle P.*, *Les plus anciens receuils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. I, *Texte*, Paris 1979, 151, 27 «ἐπὶ τὸν λιμένα», 175, 24, «τοῦ στομίου τοῦ ἐνταῦθα λιμένος», 176, 19 «ἐν τῷ λιμένι», 176, 24 «κατὰ τὸ στόμιον τοῦ λιμένος», 176, 26 «τῷ αὐτῷ λιμένι», 188, 13 «πάντα τὸν λιμένα», 188, 23 «τῷ λιμένι τῆς Θεοσώστου», 218, 3 «ἐκ τοῦ ἐνταῦθα λιμένος».

4. *Θαύματα*, ἔκδ. *Le me rle*, 176, 25-26 «πρὸς τῷ πανυμήτω τεμένει τῆς ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι». Ἀπ’ τὴν ἐρευνα τοῦ *Tafrai* (*Topographie*,

Θεσσαλονίκη κι ἔνα δεύτερο λιμάνι, ὁ συγγραφέας θὰ φρόντιζε νὰ κατατοπίσει τὸν ἀναγνώστη του σὲ ποιὸ ὑπὸ τὰ δυὸ τὰ λιμάνια ἥτανε ὁ ναὸς τῆς Ἀχραντῆς Θεοτόκου.

Γιὰ ἔνα λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μιλοῦν, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, καὶ οἱ Θεσσαλονικιοὶ συγγραφεῖς Καμενιάτης. Κυδώνης καὶ Ἀναγνώστης, ὅπως κι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος ποὺ ἔζησε χρόνια σ' αὐτήν.

Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ὑπάρχει ζήτημα γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης: οὔτε ἄν ἥταν ἔνα οὔτε ἄν ἥτανε στὰ δυτικά της καὶ πολὺ λιγότερο, φυσικά, ἀμφιβολία ἄν εἶχε λιμάνι ἡ Θεσσαλονίκη.

2. Τὸ Ρωμαϊκὸ Λιμάνι

‘Υποστηρίζουν ὡστόσο πῶς στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο, ὑπῆρξε ἔνα «Ρωμαϊκὸ λιμάνι», ποὺ τὸ ἄνοιξαν, γιὰ τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα, διταν τὸ ἔχτιζαν. Ἀντιγράφω τὶς σχετικὲς ἀπόψεις:

«Στὴν ἴδια θέση (δηλαδὴ τοῦ Λευκοῦ Πύργου) ὑπῆρχε πιθανότατα στὴν ρωμαϊκὴ περίοδο μεμονωμένος πύργος, ὁ ὁποῖος προστάτευε τὴν εἰσόδο τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένα (ἡ ἀραιογράφηση δική μου) τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα πόλης πρὶν κατασκευασθῆ στὸ δυτικὸ ὁ λιμένας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου»¹. «Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ‘Εκ καλησιαστικὴ Σκάλα δνομαζόταν στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ βρισκόταν στὴ ΝΑ γωνίᾳ τῆς πόλης»². «Οτι ἡ περιοχὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου Δημητρίου Γούναρη-Παύλου Μελᾶ-Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (παραλιακὴ ὁδὸς) καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸν ἥταν κάποτε θάλασσα καὶ ἐπιχώθηκε μὲ φερτὰ δύλικὰ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο στρῶμα σπασμένων ἀγγείων, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θαλασσίου

σ. 191-192) γιὰ τὸ ναὸ τοῦ ἀγίου Μηνᾶ καὶ ἀπὸ τὰ σχετικὰ προβλήματα ποὺ τὸν ἀπασχόλησαν γιὰ τὴν ιστορία του ἔφτασε στὸ συμπέρασμα πῶς ὁ σημερινὸς αὐτὸς ναὸς εἶναι χτισμένος ἐπάνω στὰ ἑρείπια ἐνὸς παλιότερου ναοῦ τῆς Ἀχραντῆς Θεοτόκου. Μὰ κι αὐτὸς ὁ ναὸς εἶναι χτισμένος ἐπάνω στὰ ἑρείπια ἐνὸς ἄλλου ἀκόμα παλιότερου ναοῦ ποὺ πρέπει νὰ φτάνει στὴν ἐποχὴ τῆς εἰδωλολατρίας. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ πῶς στὰ χρόνια τῆς εἰδωλολατρίας ὑπῆρχε ἐδῶ κάποιο ίερὸ τοῦ Ποσειδώνα. “Οταν ἀργότερα οἱ εἰδωλολάτρες Θεσσαλονικιοὶ βαφτίστηκαν χριστιανοί, τὸ ‘καμαν ναὸ καὶ τὸν ἀφιέρωσαν στὴν Ἀχραντῆ Θεοτόκο. Ἐπειδὴ δμως ὁ ναὸς αὐτὸς ἥτανε κοντὰ στὸ λιμάνι, ὁ συγγραφέας τοῦ σχετικοῦ τμήματος μὲ τὰ Θαύματα, μιλώντας γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀχραντῆς Θεοτόκου, ποὺ ἥτανε κι αὐτὸς κοντὰ στὸ λιμάνι, αὐτὸν τὸ ναὸ πρέπει νὰ εἶχε κατανοῦ.

1. Μπακιρτζής, ‘Η θαλάσσια δχύρωση, σ. 304.

2. Μπακιρτζής, ‘Η θαλάσσια δχύρωση, σ. 312.

τείχους, πού βρέθηκε στήν όδό Μεγάλου 'Αλεξάνδρου (παραλιακή όδος) 75 και ἀπό τή θεμελίωση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ παραλίου τείχους στήν όδό Δημητρίου Γούναρη 4 και Παύλου Μελᾶ 1 ἐπάνω σὲ ξύλινους πασσάλους. Τὰ στοιχεῖα αὐτά ἔνισχυνταν τῇ σκέψῃ ὅτι ἡ λεγόμενη στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Ἐκ κλησίας τι καὶ Σκάλα λιμάνι μόνον πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς πόλης θὰ ἔπειρε νὰ ὑπάρχῃ¹. «Ο ρωμαϊκὸς αὐτὸς λιμένας εἶχε ὀναμφισθήτητα σχέση μὲ τὸ γαλεριανὸ συγκρότημα, ὥπερ στήν Κωνσταντινούπολη τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντα μὲ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα καὶ στὸ Spalato τὸ λιμάνι μὲ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Διοκλητιανοῦ... Ο λιμένας αὐτὸς ἦταν σύγχρονος μὲ τὸ γαλεριανὸ συγκρότημα, ποὺ χρονολογεῖται στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου αἰ. καὶ διατηρήθηκε σὲ λειτουργία, εἴτε ὀλόκληρος εἴτε μὲ μορφὴ μικρῆς σκάλας ὧς τῇ νέᾳ διαμόρφωσῃ τῆς θαλάσσιας ὁχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης, ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630». «Στήν ἵδια θέση» (δηλαδὴ τοῦ «ρωμαϊκοῦ λιμένα» στὰ ΝΑ), ἀλλὰ μὲ κάποια διαφορετικὴ μορφή, μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι βρισκόταν τὸ λιμάνι τῆς ἐλληνιστικῆς Θεσσαλονίκης².

Τὶς ἵδιες θέσεις γιὰ ρωμαϊκὸ λιμάνι ὑποστηρίζει κι ὁ καθηγητὴς Γιώργος Θεοχαρίδης ποὺ γράφει: «δὲν ὑπῆρχον τότε (παλιότερα δηλαδὴ) ἀποδεῖξεις ὑπάρξεως ρωμαϊκοῦ λιμένος εἰς τὰ ἀνατολικὰ τῆς πόλεως. Σήμερον..., εἰς τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν περιοχὴν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου, ἡ ὑπαρξία ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένος δὲν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ»³. Λίγο παρακάτω δῆμος εἶναι πιὸ κατηγορηματικός: «οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τοῦ συγγραφέως ἔχει παρουσιάσει μέχρι τοῦδε τόσα πολλὰ καὶ στερεὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος τῆς Θεσσαλονίκης»⁴.

Τὸ ἵδιο τονίζει καὶ μὲ ἀφορμὴ τὸ ἐλληνιστικὸ λιμάνι: «ὁ ἐλληνιστικὸς καὶ ἔπειτα ρωμαϊκὸς λιμὴν εὑρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως παρὰ τὸν Λευκὸν Πύργον, ὃπου ὀλόκληρον οἰκοδομικὸν τετράγωνον εἶναι ἐπίχωσις φερτῶν ὑλικῶν»⁵.

Στὰ τρία πρῶτα ἀπ' τὰ χωρία αὐτά, ὥπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, συναντοῦμε τὸν δρό μορφαϊκὸ λιμάνι σὰ νὰ ἐκφράζει κάτι αὐταπόδειχτο.

Στὸ χωρίο μὲ τὴν πληροφορία πώς στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. βρέθηκε ἔνα μεγάλο στρόμα ἀπὸ σπασμένα ἀγγεῖα, ἐκεῖνο

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 321.

3. Θεοχαρίδης Γ., Βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Μπακιρτζή, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, «Μακεδονικά» 15 (1975) 380.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387.

5. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387.

μόνο πού βλέπει κανεὶς εἶναι πώς ὑπῆρξε κάποια ἐποχὴ ποὺ ἡ θάλασσα ἔφτανε ώς αὐτὸ τὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο. Τὴ γνώμη ὅμως γιὰ λιμάνι δὲν τὴ στηρίζει οὔτε κανένα ἀνασκαφικὸ εὑρῆμα, ὅπως εἴδαμε γιὰ τὸ δυτικὸ λιμάνι, οὔτε καμιὰ ἴστορικὴ πηγή. Ἡ γνώμη γιὰ λιμάνι εἶναι μιὰ γνώμη ἐνὸς πολιτικοῦ μηχανικοῦ-ἔργολάβου καὶ δχι κανενὸς εἰδικοῦ ἀρχαιολόγου ποὺ ἔκαμε συστηματικὲς ἀνασκαφές¹. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἔρω ἂν τὰ κεραμικὰ αὐτὰ μπάζα—ἡ πληροφορία μιλάει γιὰ «σπασμένα ἄγγεῖα»,—μποροῦν νὰ θεμελιώσουν τὸ ἐπιχείρημα πώς στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. ὑπῆρξε ἄλλοτε λιμάνι².

Οἱ πολύτιμες τοπογραφικὲς ἔρευνές του στὴ Θεσσαλονίκη δδήγησαν τὸν καθηγητὴ Vickers νὰ ἐπισημάνει πώς ἀπ' τὸ 362-417 ἔχουν γίνει σ' αὐτὴ ἔξι μεγάλοι σεισμοὶ³. Τὸν δδήγησαν ἐπίσης στὸ συμπέρασμα πώς τὸν Ε' αἰώνα ὑπῆρξε στὴ Θεσσαλονίκη ἔνας μεγάλος οἰκοδομικὸς δργασμός⁴. Ὁ μακαρίτης πάλι Μπάμπης Μακαρόνας ποὺ ἔκαμε τὶς ἀνασκαφὲς στὸ Ὀκτάγωνο, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γράφει: «συνάγεται μετὰ πιθανότητος ὅτι τὸ κτήριον (δηλαδὴ τὸ Ὀκτάγωνο) ὑποστὰν ζημίας, ἔμεινεν ἀχρησιμοποίητον ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, εἴτα δὲ κατέρρευσεν ἐντελῶς ἐκ βιαίας αἰτίας, ἵσως ἐκ σεισμοῦ»⁵. Στὸν σεισμὸν λοιπὸν πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὰ πολλὰ κεραμικὰ μπάζα, ποὺ βρέθηκαν στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ., ὅπου ἔφτανε ἄλλοτε ἡ θάλασσα, ὅπως καὶ τὸν οἰκοδομικὸ δργασμὸ ποὺ ἔχει ἐπισημάνει ὁ καθηγητὴς Vickers.

Δυὸ ἄλλα ἐπιχειρήματα γιὰ ρωμαϊκὸ λιμάνι στὰ NA τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἐπικουρικά.

Τὸ ἔνα εἶναι πώς «Περισσότερο κατηγορηματικὸς (πώς ὑπῆρξε δηλαδὴ ρωμαϊκὸ λιμάνι στὰ NA τῆς Θεσσαλονίκης) εἶναι ὁ Struck, ὁ δόποῖος σχεδίασε δίπλα στὸν Λευκὸ Πύργο δρθογώνια ἐσοχὴ ὑπεδηλώνοντας προφανῶς μικρὸν λιμένα»⁶.

Πραγματικὰ ὁ Γερμανὸς μηχανικὸς Struck, ποὺ ἔζησε στὴ Θεσσαλονίκη στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα μας, σ' ἔνα τοπογραφικὸ του σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ ἀνατολικὸ θαλασσινὸ τῆς κάστρο, δίπλα στὸ Λευκὸ Πύργο, σημείωσε μιὰν «δρθογώνια ἐσοχὴ», χωρὶς ὅμως νὰ ἔξηγήσει τί θέλει νὰ

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320, σημ. 157.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

3. Vickers M., Observations on the Octagon at Thessaloniki, JRS 63 (1973) 120, σημ. 80.

4. Vickers M., Further Observations on Chronology of the Walls of Thessaloniki, «Μακεδονικά» 12 (1972) 229-230.

5. Μακαρόνας Χ., Τὸ Ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΕ, 1950, σ. 304.

6. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

πεῖ ή ἐσοχὴ αὐτή. Οὕτε δηλαδή, ἂν θέλει νὰ πεῖ λιμάνι, ἀπὸ ποὺ πῆρε τὴ σχετικὴ πληροφορία, οὕτε σὲ ποιάν ἐποχὴ τὸ τοποθετεῖ. Ἰσως ὅμως ὁ Struck μὲ τὴν ἐσοχὴν αὐτὴν νὰ ἥθελε νὰ πεῖ ποὺ τελείωνε τὸ ἀνατολικὸ κάστρο στὴ θάλασσα, πρὶν τὸ γκρεμίσουν οἱ Ρωμαῖοι, γιὰ νὰ χτίσουν τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα. Καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτό.

Τὸ ἄλλο ἐπιχείρημα εἶναι πῶς ὁ Γάλλος ταξιδιώτης καὶ πολιτικὸς Rouquerville λέει πῶς «Τμῆμα τοῦ μόλου του (δηλαδὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμανιοῦ) ἦταν δρατὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα μέσα στὴ θάλασσα καὶ κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο»¹.

Ἄλλὰ ἡ πληροφορία τοῦ Rouquerville γιὰ τὴ θέση τοῦ μόλου αὐτοῦ δὲν εἶναι σαφῆς. Λέει μόνο πῶς «on voit sous les eaux les rest d'un mole», χωρὶς νὰ μᾶς προσανατολίζει², μὲ ἀναφορὰ στὸ Λευκὸ Πύργο, σὲ ποιὸ σημεῖο τῆς θάλασσας ἦταν ὁ μόλος αὐτός. «Αν ὁστόσο δεχτοῦμε πῶς τὸ λιμάνι ἦτανε στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. κι ἔπαψαν νὰ τὸ συντηροῦν ἀπ’ τὸν 7ο κιόλας αἰώνα, εἶναι σὰν ἀπίστευτο νὰ ὑπῆρχαν ἀπομεινάρια ἀπὸ μόλο του στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰώνα μέσα σὲ μιὰ θάλασσα τόσο ἀνεμόδαρτη σὰν τοῦ Λευκοῦ Πύργου. Τὸ ἵδιο ἀπίστευτο εἶναι πῶς μποροῦσε ἔνας μόλος ἀπ’ τὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. νὰ φτάνει τόσο βαθὺα στὴν ἀνεμόδαρτη αὐτὴ τὴ θάλασσα. Δὲν ξέρουμε ἀκόμα πόσο κοντὰ στὴ θάλασσα τοῦ Λευκοῦ Πύργου μποροῦσε νὰ πλησιάσει ὁ Γάλλος διπλωμάτης τὴν ἐποχὴ αὐτή, καὶ μ' ὅλη τὴ διπλωματικὴ του ἀσυλία, καὶ τί εἶδε. Γιατὶ εἶναι πολὺ πιθανό, πῶς αὐτὸ ποὺ εἶδε ὁ Rouquerville καὶ τὸ πῆρε γιὰ ἀπομεινάρι ἀπὸ μόλο, νὰ ἦτανε κάποια «ξέρα» ἀπ’ τὶς τόσες ποὺ γίνονταν ὡς πρὶν λίγα χρόνια ἀκόμα, γύρω ἀπ’ τὸ Λευκὸ Πύργο, ἀπ’ τὶς κατεβασίες τῶν ξεροπόταμων. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν ὁ Rouquerville νὰ ἔχει δεῖ ἀπομεινάρια ἀπὸ μόλο στὴ θάλασσα τοῦ Λευκοῦ Πύργου.

Αφησα στὸ τέλος τὸ ἐπιχείρημα μὲ τὴ σχέση ποὺ μποροῦσε νὰ ἔχει τὸ λιμάνι τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὰ αὐτοκρατορικὰ λιμάνια, τοῦ Βουκολέοντα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ Spalato στὴ Δαλματία. Ἀντιγράφω τὸ σχετικὸ χωρίο: «Ο ρωμαϊκὸς αὐτὸς λιμένας εἶχε ἀναμφισβήτητα σχέση μὲ τὸ γαλεριανὸ συγκρότημα, ὅπως στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντα μὲ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα καὶ στὸ Spalato τὸ λιμάνι μὲ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Διοκλητιανοῦ»³.

Ο Μακαρόνας, μιλώντας γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἔχτισαν τὸ γαλεριανὸ

1. Μπακιρτζής, 'Η θαλάσσια δχύρωση, σ. 321.

2. Ἀπὸ γράμμα τοῦ Rouquerville στὸν Tafel Th. (L., F), De via militari Romanorum Egnatia, φωτοτυπημένη ἀνατύπωση, London 1972, σ. 10.

3. Μπακιρτζής, 'Η θαλάσσια δχύρωση, σ. 321.

οίκοδομικό συγκρότημα, γράφει: «Τὸ σπουδαιότερο εἶναι ὅτι τὰ οἰκοδομήματα τοῦ συγκροτήματος τούτου ἔγιναν δχὶ τμηματικὰ καὶ ἀνάλογα ἀπὸ τίς ἀνάγκες ποὺ ὑπῆρχαν κάθε φορά, ἀλλὰ προγραμματίσθηκαν καὶ σχεδιάσθηκαν ἐξ ἀρχῆς μὲ δργανικὴ διάρθρωση καὶ ἐνότητα κι ἐκτελέσθηκαν σ' ἔνα σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα»¹. Ἀφοῦ ὅμως τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικό συγκρότημα τὸ σχεδίασαν στὸ σύνολο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ χτισαν «σ' ἔνα σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα», ἄν, μαζὶ μ' αὐτῷ, εἶχαν σκεφτεῖ ν' ἀνοίξουν καὶ λιμάνι, ὅπως εἶχαν τὰ δικά τους λιμάνια τὰ παλάτια, τοῦ Βουκολέοντα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Spalato, θὰ πρέπει καὶ τὸ λιμάνι νὰ τὸ εἶχαν κάμει, τὸν ἴδιο καιρό, μὲ τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα. Ὅταν λοιπὸν πέθανε ὁ Γαλέριος τὸ Μάη τοῦ 311, ὅπως ξέρουμε, ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχε τὸ λιμάνι. Ἐτσι, ὅταν ὁ Μέγας Κωνσταντίνος ἤρθε στὴ Θεσσαλονίκη στὰ 322, γιὰ νὰ ἐτοιμαστεῖ ἐνάντια στὸ γαμπρό του καὶ συνάρχοντά του Λικίνιο. πρέπει νὰ βρῆκε ἔνα λιμάνι ἔτοιμο ἀπὸ κάθε ἀποψη. Ἀν ὁστόσο τοῦ ἤτανε μικρὸ γιὰ τὶς πολεμικές του ἀνάγκες, δὲν εἶχε παρὰ νὰ τὸ μεγαλώσει καὶ νὰ πάρει μέσα του καὶ τὸ «ἔλληνιστικό», ἀφοῦ καὶ αὐτὸ ἤτανε κάπου ἐκεῖ κοντά, ἀν δχὶ συνέχειά του². Γιὰ ἔναν ἐμφύλιο πόλεμο μὲ τὸν πρόσκαιρο πάντοτε χαραχτήρα του οὕτε μόνιμα πολεμικὰ ἔργα χρειαζόταν ὁ Μέγας Κωνσταντίνος οὕτε εἶχε τὸν καιρὸ ν' ἀνοίξει ἔνα λιμάνι ἀπ' τὴν ἀρχὴ, ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπῆρχε πρίν.

Ἐπειτα ὁ Μέγας Κωνσταντίνος, Ρωμαῖος αὐτοκράτορας αὐτός, θὰ προτιμοῦσε νὰ μεταχειριστεῖ τὸ «ρωμαϊκὸ λιμάνι», τῆς ἀνατολικῆς δηλαδὴ παραλίας τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο πὼς συνδεότανε καὶ μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ χτηριακὸ συγκρότημα τοῦ Γαλέριου. Ἐτσι ὅλη αὐτὴ ἡ περιοχὴ πρέπει νὰ εἶχε ἔνα χρῶμα ρωμαϊκὸ καὶ θὰ τοῦ θύμιζε μιὰν ἔνδοξη ρωμαϊκὴ παράδοση ποὺ θὰ τὴ συνέχιζε κι ὁ ἴδιος. Κι ἀν χρειαζότανε νὰ μείνει στὴ Θεσσαλονίκη, θὰ 'μενε σ' αὐτό. Ἀν τώρα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτι εἶχε τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντα καὶ στὴ Δαλματία τὸ παλάτι τοῦ Διοκλητιανοῦ εἶχε τὸ λιμάνι τοῦ Spalato,

1. Μ α κ α ρ ό ν α ζ Χ., 'Η Καμάρα, τὸ θριαμβικὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 18. 'Ο Μακαρόνας ποὺ ἔκαμε καὶ τὶς ἀνασκαφὲς στὸ γαλεριανὸ ἀναχτορικὸ συγκρότημα πιστεύει πὼς «ἡ οἰκοδόμησή του θὰ πραγματοποιήθηκε μέσα στὴν πρώτη πενταετία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα», αὐτόθι, σ. 8. Καὶ πρέπει νά 'ναι ἔτσι, ἀν θυμηθόμε πῶς τὸ Γαλέριο τὸν ἀνακήρυξαν Αὔγουστο τὴν 1 τοῦ Μάη τοῦ 305 καὶ πῶς πέθανε πάλι μήνα Μάη στὰ 311 (Μ α κ α ρ ό ν α ζ, αὐτόθι, σ. 50). Εἶναι φυσικὸ μέσα σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἔχτισαν τὸ ἀναχτορικὸ του συγκρότημα.

2. Μ π α κ ι ρ τ ζ ἡ ζ, 'Η θαλάσσια δχύρωση, σ. 321.

αύτὸ δὲν εἶναι ἀποδειχτικὸ στοιχεῖο πώς καὶ στὴ Θεσσαλονίκῃ τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα πρέπει νὰ εἴχε, τὸ δίχως ἄλλο, καὶ κάποιο δικό του λιμάνι. Ἔπειτα τὰ λιμάνια ἡτανε φυσικὰ κι ἐξυπηρετοῦσαν μόνιμα αὐτοκρατορικὰ παλάτια. Τὸ παλάτι, ἀντίθετα, τοῦ Γαλέριου εἶχαν ἀρχίσει νὰ τὸ χτίζουν μέσα στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 305-323 ποὺ δὲ φαινότανε οὕτε πότε οὕτε καὶ τί τέλος θά ‘παιρνε, μὰ καὶ δὲν ἔλειπε ποτὲ δὲ προσωρινός τους χαραχτήρας, οὕτε τοῦ παλατιοῦ οὕτε τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ λιμάνι κιούλας δὲν ξέρουμε κὰν ἀν τὸ καταπιάστηκαν, γιατὶ ἡ θάλασσα στὴν περιοχὴν αὐτὴν ἡτανε ἀνεμόδαρτη καὶ καλοκαίρι-χειμώνα ρηχὴ κι ἔπρεπε νὰ ‘ναι τεχνητό¹. Μὰ ἔνα τέτοιο λιμάνι μέσα σὲ τόσο ἀνάποδες φυσικὲς συνθῆκες θὰ ἡτανε δύσκολο πολὺ νὰ τὸ συντηροῦν. Στὸ μεταξὺ τὸ Μάη τοῦ 311 πέθανε κι ὁ Γαλέριος στὴ Μητροβίτσα (Σίρμιο) τῆς Σερβίας, ἐνῶ ἀργότερα—ἴσως μέσα στὸν ἴδιο, τὸν 4ο αἰώνα—καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸ δλόκληρο τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα².

Δὲν μποροῦμε λοιπόν, βασισμένοι μόνο στὸν ἀναλογικὸ συλλογισμὸ πώς «ὅπως τὰ παλάτια τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τοῦ Spalato εἶχαν τὰ δικά τους λιμάνια, ἔτσι πρέπει νὰ εἴχε τὸ δικό του λιμάνι καὶ τὸ παλάτι τοῦ Γαλέριου στὴ Θεσσαλονίκη». Καὶ φαίνεται πώς δόλο τὸ βάρος γιὰ τὴν πεποίθηση πώς ὑπῆρξε, στ’ ἀλήθεια, «ρωμαϊκὸ λιμάνι» στὴ Θεσσαλονίκη ἀπάνω σ’ αὐτὸν τὸ συλλογισμὸ βασίστηκε. ‘Ωστόσο ἡ συσχέτιση αὐτὴ οὕτε καὶ σὰν ὑπόθεση μπορεῖ νὰ σταθεῖ. Τὸ κεντρικὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης (τῶν Μακεδόνων) μὲ τὶς λογῆς-λογῆς εὐκολίες του καὶ μὲ τὴ σιγουριά του, καὶ ποὺ δῆμος δὲν ἡτανε καὶ μακριὰ ὅπ’ τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα, μποροῦσε νὰ τὸ ὑπηρετεῖ καὶ καλύτερα καὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη.

Ἐχουμε δῆμος καὶ ἄλλα ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ βεβαιώνουν πώς δὲν ὑπῆρξε λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης.

“Οπως ξέρουμε, σ’ δόλο τὸ διάστημα τῶν πρωτοβυζαντινῶν αἰώνων, ποὺ οἱ βάρβαροι κατέβαιναν κύματα κύματα στὴν Ἑλληνικὴ Χερσόνησο, ἡ πολιτεία ποὺ τοὺς τραβοῦσε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην ἡτανε ἡ Θεσ-

1. Εὑστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης, *La espugnazione*, ἔκδ. Κυριακίδη Στ., Palermo 1961, σ. 74, στ. 10-19. Κάτι ἀνάλογο θέλει νὰ πεῖ κι ὁ Καμενιάτης, ὅταν γράφει: «ἄλλ’ ἐνθα βαθυνόμενον τὸ τῆς θαλάσσης ὄδωρ» (Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, Berlin 1973, σ. 24, στ. 39-40) καὶ «τὸ τῆς θαλάσσης ὄδωρ ἐν αὐτῷ μᾶλλον τῷ τόπῳ διὰ βάθους χωροῦν» (σ. 32, στ. 39-40). Ἀκόμα καὶ στὰ 1880 ὁ Χατζῆ Ἰωάννου γράφει: «Ἐκ δὲ τῆς θαλάσσης δὲν θὰ ἡδύνατό τις νὰ τὰ ἐξετάσῃ (δηλαδὴ τὰ τείχη) ἀνέτως, διότι ἐνεκα τῆς ρηχότητος τῶν ὄδατων (ἡ ἀραιογράφηση δική μου) ἡ λέμβος ἔπρεπε νὰ πλέῃ ἀρκετά μακράν» (Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 22-23).

2. Μακρόνας, Τὸ Οκτάγωνον, σ. 304.

σαλονίκη. Τις ἐπιθέσεις τους ἐνάντια της τις ἔκαμναν ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα. Μιὰν ἐπίθεση λοιπὸν ἀπ' αὐτές, ἀνάμεσα στὶς τόσες ἄλλες, συναντοῦμε στὸ Β' Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα. 'Ο συγγραφέας ποὺ τὴν περιγράφει μιλάει στὸ ἵδιο τμῆμα τοῦ κειμένου του γιὰ τὸ ναὸ τῆς "Α ρ α ν τ ης Θ ε ο τ ο κ ο ν, γιὰ τὸ μόλο, γιὰ τὴν 'Ε κ κ λ η σι α σ τι κ ḥ Σ κ ἀ λ καὶ γιὰ τὴ Σ ο ύ δ α. "Ολα ὅμως τὰ μέρη αὐτὰ εἰναι στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, δίπλα στὸ λιμάνι. Καὶ ἐπειδὴ οἱ βάρβαροι στὴν παραλίᾳ, ἀπ' τὸ λιμάνι ὡς τὸ σημερινὸ Λευκὸ Πύργο, δὲν μποροῦσαν νὰ πιάσουν, ἀναγκάστηκαν νὰ φουντάρουν στὸ Κελάρι, δυὸ μίλια μακριὰ ἀπ' τὸ λιμάνι¹. "Αν ὥστόσο νπῆρχε «Ρωμαϊκὸ λιμάνι» στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ προσπαθοῦσαν νὰ πιάσουν σ' αὐτό, δπως θὰ προσπαθοῦσαν νὰ κάμουν ἀργότερα τὸ ἵδιο καὶ οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι καὶ οἱ Νορμανδοί.

Στὸ Χρονικὸ τοῦ Καμενιάτη συναντοῦμε πολλὰ στοιχεῖα ποὺ εἴτε ἀμεσα εἴτε ἔμμεσα βεβαιώνουν κι αὐτὰ μὲ τὴ σειρά τους πῶς δὲν ὑπῆρξε λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης. Θ' ἀναφέρω τοῦτο: "Οταν ἔφευγαν ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη, ἀφοῦ τὴν πῆραν καὶ τὴ ρήμαξαν οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι, πέρασαν πρῶτα ἀπ' τὴν πόρτα Ρώμα, ποὺ ἦτανε λίγο πιὸ πάνω ἀπ' τὸ σημερινὸ Λευκὸ Πύργο². "Αν ὑπῆρχε κάποτε λιμάνι ἐδῶ, ὅσο κι ἀν τὸ εἶχαν παρατήσει καὶ ἡ Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ ἐπίσημο Κράτος, ὅσο κι ἀν εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀμέλεια, σ' δποια κατάσταση καταστροφῆς κι ἀν ἦτανε, οἱ ναυτικοὶ θὰ τὸ μεταχειρίζονταν κι αὐτοῦ θά 'πιαναν οἱ Σαρακηνοὶ καὶ δταν ἔφευγαν καὶ δταν πῆγαν νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονίκη. Κι ὁ Καμενιάτης, ποὺ μᾶς δίνει τὴν πληροφορία αὐτή, θὰ μιλοῦσε τότε, μὲ τὸν τρόπο του, γιὰ λιμάνι καὶ δχι γιὰ πόρτα Ρώμα. Πῶς γίνεται ὅμως ἔνα αὐτοκρατορικὸ λιμάνι ποὺ τὸ συντηροῦσαν ὡς τὰ 630 καὶ ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία εἶχε ἀρχίσει σὲ λίγο νὰ παίρνει μιὰν ἀνοδικὴ πορεία γενική, νὰ μὴν ἀφῆσει καμιὰν ἀνάμνηση, δταν τὸ δυτικὸ τὸ θυμόταν ὁ λαὸς ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα; Κι ὅμως κι ἐμεῖς, ἀκόμα καὶ σήμερα, μιλοῦμε γιὰ Ἰπποδρόμιο, γιὰ Βαρδάρι κ.ἄ.

Τὸ «Ρωμαϊκὸ λιμάνι» λοιπὸν οὔτε ἀνασκαφικὸ εὑρήματα τὸ βεβαιώσαν οὔτε συγγραφεῖς, σύγχρονοι ἡ ἀς εἶναι καὶ κατοπινοί, τὸ μαρτυροῦν. Οὔτε ὅμως καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση φύλαξε κάποιαν ἀνάμνησή του. 'Ο δρος εἶναι καὶ νο φα ν ἡς (ἐδῶ ἡ καθαρεύουσα ἀναγκαία), δίχως νὰ στηρίζεται σὲ κανένα συγκεκριμένο στοιχεῖο.

1. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, I, σ. 176, στ. 15-177, σ. 2, 177, στ. 6-23.

2. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, σ. 55, στ. 28-30.

3. Ἡ Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα

Γιὰ τὴν Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα διαβάζουμε: «Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα δύναμαζόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ βρισκόταν στὴ ΝΑ γωνία τῆς πόλης»¹. «Ἡ λεγόμενη στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα (λιμάνι) μόνον πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς πόλης θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ»². «Εἶναι πιθανόν... ἡ μεγαλοπρεπῆς εῖσοδος τοῦ Ὁκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλης, νὰ ὁδηγοῦσε στὴν ἀποβάθρα αὐτή· ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λιμένα ως ἑκκλησιαστικοῦ»³. Τὰ χωρία δηλαδὴ αὐτὰ θέλουν νὰ στηρίξουν τὴ γνώμη πὼς Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα ἦταν τὸ «ρωμαϊκὸ λιμάνι».

Πὼς ἡ Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα ἦταν τὸ ρωμαϊκὸ λιμάνι δὲν ἀμφιβάλλει οὕτε ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης. Μόνο ποὺ αὐτὸς θέλει τ' ὄνομά της ὅχι ἀπ' τὸ Ὁχτάγωνο, μὰ ἀπὸ κάποιαν ἄλλη ἐκκλησιὰ ποὺ ἦταν στὸ ρωμαϊκὸ λιμάνι πιὸ κοντὰ ἀπ' τὸ Ὁχτάγωνο. Γράφει λοιπόν: «ὅλοκληρος δρωμαϊκὸς λιμὴν ὠνομάζετο Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα ὅχι βεβαίως ἐκ τῆς συνδέσεως του μετὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς εἰσόδου τοῦ Ὁκταγώνου τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, τὸ ὅποῖο δὲν διετέλεσε, ὡς πιστεύει ὁ συγγραφεὺς (δηλαδὴ ὁ κ. Μπακιρτζῆς) καὶ ως τοῦτο συνέβη μὲ τὴν θόλον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Rotonda), μέγας χριστιανικὸς ναός»⁴. Καὶ συμπληρώνει τὴ σκέψη του αὐτὴ μὲ τοῦτα: «Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναζητηθῇ ἄλλος γειτονικὸς χριστιανικὸς ναός, δ ὅποῖος ἔδωσεν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα τὸ ὄνομα Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα, καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ εὑρίσκετο πιθανῶς εἰς τὴν πλησιεστέραν καὶ τοῦ Ὁκταγώνου πρὸς τὸν λιμένα θέσιν»⁵. Καὶ προτείνει σὰν τέτοια τὴν ἑκκλησιὰ τῆς σημερινῆς Νέας Παναγίας ποὺ τότες ἦταν ἡ Μονὴ τῆς Μεγάλης Παναγίας.

«Ο καθηγητὴς Vickers νομίζει πὼς δ ὅρος «Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα» ἔχει σχέση μ' ὄλακερο τὸ λιμάνι, ἵσως δμως καὶ μὲ μιὰν ἀποβάθρα του»⁶.

1. Μπακιρτζῆς, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 312.

2. Μπακιρτζῆς, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

3. Μπακιρτζῆς, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320-321.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387. Στὴν Ἰστορία του ὅμως τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354) (Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 150, σημ. 2), δ Θεοχαρίδης δέχεται πιὰ ὅλες τὶς θέσεις τοῦ Μπακιρτζῆς καὶ γιὰ τὸ Κελάρι καὶ γιὰ τὴν Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα καὶ γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ λιμάνι.

5. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία (προσθήκη), σ. 422, σημ. 2.

6. Vickers, Sea Walls, σ. 270.

"Εχει ἀποδεῖξει ώστόσο μὲ σοβαρὰ ἐτιχειρήματα πώς τὸ Ὁχτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος ποτὲ δὲν τὸ μεταχειρίστηκαν γιὰ χριστιανικὸ ναό¹.

'Απ' τοὺς παλιότερους ἐρευνητὲς τοῦ προβλήματος θ' ἀναφέρω μόνο τὸ Χατζῆ Ιωάννου πού, ἐνῶ ἔχει διατυπώσει τὴν πιὸ σωστὴ γνώμη γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, δὲ θέλησε νὰ τὴν προσέξει κανένας. Τὴν θυμίζω: «'Ητο λοιπὸν ἐκκλησιαστικός τις λιμὴν δί' οὖ ἐπεβιβάζοντο καὶ ἀπεβιβάζοντο τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ ὁ κλῆρος. "Οστις γνωρίζει τὴν μεγάλην πνευματικὴν δικαίωσιν (ἢ ἀραιογράφηση δικῆ μου) ἦν εἰχε κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ὁ Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, δὲν θὰ ἀπορήσῃ διὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τοῦτον λιμένα»².

Μὰ ἐνῶ ὁ Χατζῆ Ιωάννου τοποθέτησε σωστὰ τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ ὄρου, δὲν προχώρησε ώστόσο καὶ στὴν ίστορικὴ του ἀνάλυση, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τοποθετήσει σωστὰ καὶ τὸ δεύτερο. Γι' αὐτὸ καὶ γράφει: «ὑπῆρχεν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἄλλος τις λιμὴν μικρότερος βεβαίως ἢ ιδιαίτερον ἀποτελῶν μέρος ἢ παράρτημα σχηματίζων τοῦ μεγάλου λιμένος»³. Λέει ἀκόμα πώς τὸ Ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ λιμάνι «πρέπει νὰ θέσωμεν πρὸς δυσμάς»⁴. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ μελετήσουμε τὸν ὄρο ἀπ' τὴν ἀρχή. Ξεκινοῦμε ὅμως ἀπ' τὸ δεύτερο σκέλος του, τὴν Σκάλα.

Τὴν λατινικὴν αὐτὴν λέξην οἱ Θεσσαλονικιοὶ τὴν ἤξεραν ἀπ' τὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Μὲ ποιὰ εἰδικὴ σημασία τὴν μεταχειρίζονταν τότε δὲν ξέρουμε. Στὸ χωρίον ποὺ τὴν συναντοῦμε στὸ Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα ἔχει τὴν ἔννοιαν ἐνὸς τμῆματος τῆς προκυμαίας εἴτε ἐνὸς μόλου ποὺ χώνεται μέσα στὰ νερά του λιμανιοῦ, γιὰ νὰ εὐκολύνει ταξιδιώτες κι ἐμπορεύματα. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἔγιναν χριστιανοὶ καὶ ὀργανώθηκαν στὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία, δὲν τοὺς ἤταν δύσκολο νὰ μιλοῦν γιὰ τὴν Σκάλα της μέσα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. "Αν ώστόσο ἥθελαν νὰ νοματίσουν ἔνα τμῆμα ἀπὸ μόλο του λιμανιοῦ, ἐπειδὴ ἔτυχε νά 'ναι ἐκεῖ κοντὰ μιὰ ἐκκλησιά, ἔνας ναός, τότε δὲ θὰ μεταχειρίζονταν τὸ ἐπίθετο

1. Vickers M., Observations on the Octagon at Thessaloniki, JRS 63 (1973) 119-120.

2. Χατζῆ Ιωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 46.

3. Χατζῆ Ιωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 46.

4. Χατζῆ Ιωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 25. 'Ο Χατζῆ Ιωάννου δηλαδὴ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια ἀπ' τοὺς τρεῖς ἄλλους προηγούμενους ἐρευνητὲς (Vickers, Μπακιρτζής, Θεοχαρίδης). 'Η σκάλα ως τόπος, ὅπου φόρτων καὶ ξεφόρτων τὰ καράβια, ἐπρεπε νὰ βρίσκεται μέσα στὸ λιμάνι. Γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς πάλι, γιὰ νὰ προσδιορίσει ὁ συγγραφέας τὴν θέση του δυτικοῦ πύργου του κάστρου μεταχειρίστηκε τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, ίσια ίσια γιατὶ βρισκότανε στὸ δυτικὸ μέρος τῆς Θεσσαλονίκης.

ἐκ κλησίας τικός, ποὺ εἶναι τόσο γενικό. Κοντά στὸ λιμάνι θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ δεύτερη ἀκόμα ἐκκλησιά. Θὰ μεταχειρίζονταν τὸ ὄνομα τοῦ ἀγίου ποὺ ἥθελαν νὰ τιμήσουν μὲ τὴν ἐκκλησιά αὐτή, μὲ τὸ ναὸν αὐτὸν. "Ετσι θά λεγαν Σκάλα τοῦ Ἀγίου Νικολάου, τοῦ Ἀγίου Δημητρίου κτλ., δπως ἔλεγαν καὶ Ἐνορία τοῦ Ἀγίου Νικολάου, τοῦ Ἀγίου Δημητρίου κτλ. Καὶ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔχουμε Μόλο τοῦ Ἀγίου Θωμᾶ, Μόλο τοῦ Εὐτροπίου κλπ.¹ Στὴν Ἑλλάδα ὅλα τὰ λιμάνια ἔχουν κοντά τους κάποιαν ἐκκλησιά, μικρή-μεγάλη. Σὲ κανένα ὅμως δὲ συναντοῦμε τὸ ὄνομα Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα. Δὲ μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἔχουνε νοματίσει ἔναν μόλο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης Ἐκκλησιαστικό, γιατὶ ἔτυχε νά 'ναι κοντά του κάποια ἐκκλησιά, μὰ γιατὶ δὲ μόλος ἥτανε τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. "Αν πάλι δεχτοῦμε πώς ἡ λέξη Σκάλα σημαίνει λιμάνι, τότε ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα πρέπει νὰ σημαίνει λιμάνι τῆς Ἐκκλησίας. Ποτὲ ὅμως ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀκόμα καὶ σὰν Βικαριάτο τοῦ πάπα, δὲν μπόρεσε νά 'χει περισσότερα καὶ μεγαλύτερα προνόμια ἀπ' τὴν Κοινότητά της, μὰ οὕτε, φυσικά, καὶ ἀπ' τὸ Βυζαντινὸ τὸ Κράτος, ὥστε νά 'χει ἔνα λιμάνι δικό της. "Ενα τμῆμα ωστόσο ἀπὸ μόλο μέσα στὸ λιμάνι της, μόνο γιὰ τὶς δικές της ἀνάγκες, μποροῦσε νὰ τό 'χει. Καὶ αὐτὸν συμβαίνει ἐδῶ.

"Οσο γιὰ τὴ λέξη ἐκκλησιαστικός, δπως ξέρουμε, εἶναι ἔνα κτητικὸ ἐπίθετο καὶ σημαίνει αὐτὸν ποὺ εἶναι τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸν ποὺ ἀνήκει στὴν Ἐκκλησία, ποὺ εἶναι δικός της, χτήμα της. Τὴν Ἐκκλησία ὅμως ἐδῶ δὲ θὰ τὴν πάρουμε μὲ τὴν ἔννοια ἐκκλησία (δ τόνος στὴ λήγουσα), ναός, τόπος γιὰ προσευχή, μὰ μὲ τὴν ἔννοια ἐνὸς θρησκευτικοῦ δργανισμοῦ ποὺ ρυθμίζει τὴν δργάνωσή της καὶ τὴ διοίκησή της². Καὶ

1. Θεοφάνης, Χρονογραφία, De Boor, ἔκδ. φωτοτυπημένη στὰ 1963, τ. 1, σ. 436, στ. 17-18 καὶ 295, στ. 7-9. Κεδρόνος, ἔκδ. Βόνης, τ. 1, σ. 711, στ. 13-15. Πασχάλιον Χρονικόν, Migne, PG, τ. 92, στ. 796A. Πβ. καὶ τ. 108, στ. 876B.

2. Τὸν πρώτους χριστιανικοὺς αἰδίνες, δπως ξέρουμε, οἱ "Ἑλληνες τὸν «εὐκτήριον οἴκον» τὸν ἔλεγαν ἀκόμα «ναό». Τὸν δρόμο αὐτὸν τὸν κληρονόμησαν ἀπ' τοὺς εἰδωλολάτρες προγόνους τους κι ἐπειδὴ τοὺς ἥτανε μιὰ ζωντανὴ παράδοση, δὲ μποροῦσαν νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν εὔκολα μὲ κάποιον ἄλλον καινούργιο. Μὰ καὶ στὰ χρόνια τὰ βυζαντινὰ οἱ συγγραφεῖς γιὰ τὸν «εὐκτήριον οἴκον» μεταχειρίζονταν τὸν δρόμο «ναός». "Ετσι ὁ Καμενιάτης, ὁ Εὐστάθιος, ὁ Ἀναγνώστης μιλοῦν γιὰ τοὺς «ναοὺς» τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ θεολόγοι μας, ἀκόμα καὶ σήμερα, τὸν δρόμο «ναός» μεταχειρίζονται στὰ συγγράμματά τους γιὰ τὸν «εὐκτήριον οἴκον». Τὸν δρόμο «ναός», μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τόπου λατρείας, δὲ λαός μας μόνο στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, γιὰ λόγους ιστορικούς, θὰ τὸν ἀντικαταστήσει μὲ τὸν δρόμο «Ἐκκλησιά», μὲ τὸν τόπο στὴ λήγουσα, ὅχι ἐκκλησία. Καὶ λέμε βέβαια, σήμερα κι ἐμεῖς «πάω στὴν ἐκκλησιά», «ἄρχισεν ἡ ἐκκλησιά», «σκόλασεν ἡ ἐκκλησιά»

μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ συναντοῦμε στὸν Εὐστάθιο τὸν ὅρο Ἐκκλησίας τικής ξυνοικίας, ποὺ θέλει νὰ πεῖ κι αὐτὸς τῇ συνοικίᾳ ποὺ εἶναι χτῆμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπου πρέπει νὰ ὑπῆρχαν τὰ γραφεῖα τῆς διαχείρισης καὶ τῆς διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπου ἵσως νὰ ἦταν καὶ κάποιος ξενώνας ἢ νὰ ἔμεναν καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῆς Ἐκκλησίας¹.

Ο ὅρος Ἐκκλησίας τικής Σκάλας εἶναι λαϊκός καὶ τὸν συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορά—μὰ καὶ γιὰ τελευταία—στὸ Β' Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα. Ο συγγραφέας τοῦ κειμένου αὐτοῦ τὸν πῆρε ἀπ' τὴν καθημερινὴ κουβέντα. Κι εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτό, γιατὶ ὁ συγγραφέας μιλάει στὸ λαό. Γι' αὐτὸ καὶ γιὰ νὰ ὅρισει τὸν πύργο ποὺ ἦταν στὴ ΝΔ γωνιὰ κοντά στὸ λιμάνι, ὅπου ἔσμιγαν τὸ θαλασσινὸ μὲ τὸ δυτικὸ τὸ κάστρο, μεταχειρίστηκε γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς τὴν Ἐκκλησίας τικής Σκάλας ποὺ τὴν ἤξεραν ὄλοι².

Ἄς περάσουμε ὅμως καλύτερα στὸ χωρίο μὲ τὸν ὅρο αὐτόν. "Οταν μελετοῦμε στὸ Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα ὅλο τὸ τμῆμα τοῦ κειμένου, ὅπου συναντοῦμε μὲ τὴ σειρὰ τοὺς ὅρους λιμήν, μόλος, Ἐκκλησίας τικής Σκάλας, βλέπουμε πῶς ὁ συγγραφέας τοὺς μεταχειρίζεται τὸν καθένα τοὺς μὲ τὴν εἰδική του σημασία. Τὸ γεγονὸς κιόλας πῶς προχωρεῖ ἀπ' τὴν πιὸ πλατιὰ ἔννοια λιμήν, κατεβαίνει ὕστερα στὴ στενότερη μόλος καὶ σταματάει στὴν πιὸ στενὴ Ἐκκλησίας τικής Σκάλας, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε μὲ σιγουριὰ πῶς ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ἦταν εἴτε ἔνα τμῆμα τῆς προκυμαίας εἴτε ἔνας μόλος ποὺ χωνόταν μέσα

κ.λ., ὅμως ὁ ἐπίσημος ὅρος τοῦ «εὐκτηρίου οἴκου» εἶναι καὶ σήμερα «ναός». "Ετσι λέμε «ὅ ναός τοῦ ἀγίου Δημητρίου», «ὅ ναός τοῦ ἀγίου Νικολάου» κ.λ. ἢ πῶς «πανηγυρίζει ὁ ναός τῆς δύσιας Ξένης», «πανηγυρίζει ὁ ναός τοῦ ἀγίου Ἀθανασίου» κ.λ. "Ολ' αὐτά ὅμως εἶναι κατάλοιπα βυζαντινά.

1. «Καί τις Βολέας τῶν τῆς Ἐκκλησίας τικής ξυνοικίας» (ἡ ἀραιογράφηση δική μου), Εὐστάθιος τικής, ἔκδ. Κυριακίδης, σ. 104, στ. 33-34. "Οταν ἔχτιζαν τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὸ 1891, μαζὶ μὲ τὴν κατοικία τοῦ μητροπολίτη, στὰ νότια τῆς μητρόπολης, ἔχτισαν καὶ μιὰ μικρὴ κατοικία γιὰ τοὺς ἵερεῖς. Τὴν κατοικία αὐτὴν ἀργότερα τὴ μεταχειρίστηκαν γιὰ γραφεῖα τῆς μητρόπολης καὶ πολὺ ἀργότερα γιὰ κατηχητικὸ σχολεῖο τῆς. "Οπως βλέπουμε δηλαδὴ, ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης, κοντά στὸ προνόμιο γιὰ Σκάλα εἶχε τὸ προνόμιο καὶ γιὰ «Ἐκκλησίας τικής ξυνοικίας», δπως λέει ὁ Εὐστάθιος.

2. Παραδείγματα μὲ τὸν ὅρο σκάλας στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς βλ. Θεοχαρίδης Γ., Καλαμαρία, «Μακεδονικά» 17 (1977) 273-275. Γιὰ τὸν ὅρο σκάλας ὁ καθηγητὴς Γιαννακόπουλος γράφει: «Ο βυζαντινὸς (ἀλλ' ἀρχικὰ λατινικὸς) ὅρος "σκάλα" (ἀποβάθρα γιὰ τὰ ἐμπορεύματα) χρησιμοποιεῖται στὰ ιταλικὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὸν IA' αἰώνα καὶ πέρα». (Γιαννακόπουλος Γ., Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση, μετ. Κυριαζής Κ., Ἀθήνα 1966, σ. 63).

στὰ νερὰ τοῦ λιμανιοῦ¹. Μὰ εἴτε ἔτσι εἴτε ἀλλιῶς ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ἥτανε ὁ τόπος, ὅπου φόρτωναν καὶ ξεφόρτωναν τὰ ἐμπορεύματα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ περνοδιάβαιναν ἀπ' αὐτὸν οἱ ἀνθρῶποι τῆς.

Εἶναι γνωστά τὰ προνόμια τῆς Κοινότητας τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας, ὅπως καὶ οἱ τιμητικοί της τίτλοι². Τὰ προνόμια τῆς αὐτὰ ποὺ τῆς ἔγιναν πιὰ ἔνα ἀναφαίρετο δικαίωμά της, ὅταν δέχτηκε τὸ χριστιανισμό, τὰ ἐκμεταλλεύτηκε καὶ ἡ Ἐκκλησία της. Ξέρουμε ἐπίσης πώς στὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν ὁ ἐπίσκοπός της εἶχε μεγάλη κοινωνικὴ δύναμη ποὺ θὰ τὴν κρατήσει καὶ ὅταν ἀναγνωρίσουν τὸ χριστιανισμὸν ὡς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους³. Τὴν δύναμή του αὐτὴ κιόλας θὰ τὴν στεριώσει καλύτερα καὶ θὰ τὴν δυναμῷσει ἀκόμα περισσότερο ἀργότερα μὲ διάφορες νεαρές τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ⁴.

Οὐ ἐπίσκοπος δύμας τῆς Θεσσαλονίκης στάθηκε τυχερὸς καὶ σὲ τοῦτο: ὅταν στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα χώρισαν τὴν Ρωμαϊκὴν Αὐτοκρατορία σὲ Δυτικὴ καὶ Ἀνατολικὴ, τὴν διοικητικὴν αὐτὴν διαιρεσην δὲν τὴν ἀκολούθησε καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ. "Ετσι τὸ Ἰλλυρικό, ἐνῶ πέρασε στὴν πολιτικὴν διοίκησην τῆς Κωνσταντινούπολης, στὴν ἐκκλησιαστικὴν ἔμεινε στὴν Ρώμη⁵. "Οταν ὑστερα ἄρχισαν οἱ βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς καὶ τὸ Σίρμιο (Μητροβίτσα), ποὺ ἀνῆκε ὡς τὰ τότε στὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης καὶ ἥταν ἔδρα τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἐπεσε στὰ χέρια τῶν βαρβάρων, ἡ ἐκκλησιαστικὴ του ἔδρα πέρασε στὴν Θεσσαλονίκη. "Ετσι βικάριος τοῦ πάπα εἶναι τώρα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης⁶. Ἀργότερα κάτω ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο (βι-

1. Θαύματα, ἔκδ. Lemerie, σ. 175, στ. 9-177, στ. 23.

2. Γιὰ τοὺς τίτλους τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας βλ. Πελεκίδης Στρ., Ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1934, σ. 83-86. Οἱ τίτλοι αὐτοὶ δείχνουν καὶ τὰ προνόμια τῆς Κοινότητας. Γιὰ τὴν Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης βασικὸν εἶναι ἀκόμα τὸ ἔργο τοῦ Ταφραλί, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913, σ. 71-80. Κορδάτος Γ., Ἰστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τ. 2, (1204-1453), Ἀθῆναι 1960, σ. 246-247. Βακαλόπουλος Α., Ἰστορία τῆς Μακεδονίας (1354-1833), Θεσσαλονίκη 1969, σ. 75-77.

3. Ostrogorsky G., History of the Byzantine State. Β' ἔκδ. Oxford 1968, σ. 48.

4. Ἀμαντος Κ.. Ἰστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους (395-867 μ.Χ.), τ. Α'. ἔκδ. Β'. Ἀθῆνα 1953, σ. 49-51, 193-196, ὅπου οἱ σχετικὲς νεαρές.

5. Ἀμαντος, Ἰστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Α', σ. 162-167. Πβ. καὶ «Τὸ Ἰλλυρικὸν σχεδὸν ἀπαν, ἥγουν τάς αὐτοῦ ἐπαρχίας, λέγω δὴ Παννονίας δύο, Δακίας ὥσπαύτως δύο, Δαρδανίας, Μυσίας, Τριβάλεως, Ροδώπης καὶ πασῶν ἐπαρχιῶν...» (Migne, P. G., τ. 116, στ. 1362B). Θεοχαρίδης, Ἰστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 91-125).

6. Raudene M. Damasos Bischop von Rom, Freibourg 1882, σ. 182-183. Κονιδάρης Γερ., Ἐκκλησιαστικὴ Ἰστορία τῆς Ἐλλάδος, τ. Α', Ἀθῆνα 1954-1960, σ. 523-536. Πιπέρκοβιτς Αἰμ., Τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ δίκαια τῶν Ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆνα 1919, σ. 28-29. Παπαδόπουλος Αντ.,

κάριο) τῆς Θεσσαλονίκης, μὰ καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ πατριάρχη τῆς Δύσης, τοῦ πάπα τῆς Ρώμης, διαμορφώθηκε μέσα στὸ Ἰλλυρικὸ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας¹. Ἡτανε φυσικὸ λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν τόση τῆς δύναμη (διοικητική, πολιτικὴ κτλ.) νά χει καὶ τὰ εἰδικά τῆς προνόμια². Αὐτὸ θὰ κρατήσει ὡς τὰ 732/733 ποὺ ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Λέων Γ' ὁ Ἰσαυρος (717-741) θὰ ἔνωσει καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τοῦ Ἰλλυρικοῦ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη³. Ἔτσι ἀπὸ τότε περιορίστηκε καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη, ὅπως καὶ τὰ προνόμια τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς καὶ τοῦ ἔμεινε μόνο ὁ τίτλος «παναγιώτατος»⁴. Ἀπὸ τότε πρέπει νὰ τοῦ ἔλειψε καὶ τὸ προνόμιο γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα καὶ γι' αὐτὸ δὲν ξανασυναντοῦμε τὸν ὄρο σὲ κείμενα κατοπινά, ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη.

Ἡ τοποθέτηση λοιπὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας μέσα στὸ ἴστορικό της πλαίσιο δείχνει πῶς ἡ Σκάλα αὐτὴ πῆρε τ' ὅνομά της ὅχι ἀπὸ

¹ Αχόλιος ἢ Ἀσχόλιος, Ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 44 (1961) 154. Πβ. καὶ Γερομιχαλός Α., Ἡ ἴστορια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 44 (1961) 298-299.

² 1. Πα πα δό που λος Χρυσ., Τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, Β' ἔκδ., Ἀθῆνα 1964, σ. 96 Πβ. καὶ Πιπέρκο βιτς, Τὸ Ἰλλυρικόν, σ. 28-29, καὶ «Καὶ τῇ κ' τοῦ αὐτοῦ, ιδίου μηνός, τῆς ιβ' ἵνδικτιῶνος, προσέθηκεν θεῖον αὐτοῦ Γράμμα ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἐν Κωνσταντινούπολει, κατατέμψας καὶ ἐν τῇ πόλει Ράμη καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ τῶν Ἀντιοχέων Θεουπόλει τῆς Συρίας καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ τῶν Ἀλεξανδρέων πόλει τῇ πρὸς Αἴγυπτον καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ πόλει τοῦ Ἰλλυριῶν Ἐθνους καὶ ἐν Ἐφέσῳ πόλει τῆς Ἀσίας τὸ αὐτὸ θεῖον αὐτοῦ Γράμμα, ὅπερ εἶχεν οὕτως» (Πασχάλιον Χρονικόν, ἔκδ. Βόνης, τ. 1, σ. 630, στ. 1-8). Θεοχαρίδης, Ἡστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 91-125.

³ 2. Πβ. «...ό μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εἶχε σχεδὸν πατριαρχικὴν δικαιοδοσίαν φέρων ἐνίστε καὶ τὸν τιμητικὸν τίτλον τοῦ Πατριάρχου μετὰ τῆς διαφορᾶς διτὶ ἡ δικαιοδοσία αὐτοῦ δὲν ἦτο ἀνεξάρτητος καὶ αὐτοτελῆς, ἀπορρέουσα ἐκ τῶν δικαιωμάτων τοῦ θρόνου αὐτοῦ, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο ὑποκειμένη τῷ Πάπᾳ καὶ ἔξ αὐτοῦ τρόπον τινὰ πηγάζουσα», Πιπέρκο βιτς, Τὸ Ἰλλυρικόν, σ. 38. Πβ. καὶ σ. 29.

⁴ 3. «Ο βυζαντίνος αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Γ' (717-741) ὁ λεγόμενος Ἰσαυρος, ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν καὶ τὸ Βικαριάτον ὀλοκλήρου τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ (Θεσσαλονίκης) ὑπαγαγών αὐτὸ εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως (732/733). Τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ πολιτικὰ ὅρια τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἐταυτίσθησαν, δὲ Ρώμης δὲν ἤδυνατο νὰ ἀναμιχθῇ ἐν αὐτῇ» (Στεφανίδης Β., Ἐκκλησιαστικὴ Ἡστορία, Ἀθῆνα 1948, σ. 270).

⁵ 4. «Ο τίτλος τοῦ "Παναγιώτατου" μετεδόθη πρῶτον εἰς τὸν Θεσσαλονίκης» (Στεφανίδης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἡστορία, σ. 441). Γιὰ τὸν τίτλο αὐτὸν πβ. καὶ τὸ μίζερο σχόλιο τοῦ χρονικογράφου Θεοφάνη «Τὸν δὲ Θεσσαλονίκης Ἐπίσκοπον Θεόδωρος ὁ ἴστορικὸς πατριάρχην ὀνομάζει ἀλόγως, μὴ εἰδώς διὰ τί» (Θεοφάνη, Χρονογραφία, De Boor, σ. 162, στ. 24-25) καὶ Μπούτουρας Α., Περὶ τοῦ πάλαι πατριαρχικοῦ ἀξιώματος τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 4 (1920) 43-50.

κάποιαν ἐκκλησιά, ἀπὸ κάποιο ναό, ποὺ ἔτυχε νά ’ναι ἐκεῖ κοντά της, μὰ γιατὶ ἡτανε σκάλα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ δρος αὐτὸς μ’ ἄλλα λόγια ἐκφράζει τὸ προνόμιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης νά ’χει ἔνα μόλιο μέσα στὸ λιμάνι τῆς πολιτείας γιὰ τὶς δικές της ἐμπορικὲς συναλλαγές. Ταυτόχρονα ὅμως ἐκφράζει καὶ τὴν τελωνειακή της ἀτέλεια, ποὺ ἡτανε κι αὐτὴ μιὰ ἀπ’ τὶς τόσες φοροαπαλλαγὲς ποὺ εἶχε ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία γενικὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης εἰδικότερα, ἀπ’ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔγινε βικαριάτο τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἐπειδὴ πάλι τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἡτανε στὰ δυτικά της, στὰ δυτικά της ἡτανε καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ της Σκάλα.

4. Ὁ Πύργος Σαμαρίας

”Αμεση σχέση μὲ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει κι ὁ πύργος Σαμαρίας. Γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν ὁ Ἀναγνώστης γράφει: «κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαρίαν... πρὸς τὴν τῆς θαλάττης αὐτὴν κείμενον ἥιόν να καὶ διατειχίσμασι καὶ ὅπλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς κατωχρωμένον»¹.

’Απὸ πότε ὑπάρχει ὁ βασικὸς αὐτὸς πύργος στὴ ΝΔ γωνιὰ τοῦ κάστρου, ποὺ στὰ χρόνια τοῦ Ἀναγνώστη τὸν ἔλεγαν Σαμαρία, δὲν ἔρουμε. Οἱ τελευταῖες ἀνασκαφὲς ὡστόσο στὴν παλιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, στὸν τούρκικο Τοπχανέ, στὴν περιοχὴ τοῦ Βαρδαριοῦ, ἔφεραν στὴ μέση, μαζὶ μὲ ἄλλα, καὶ τὴ βάση τῆς γωνιᾶς ἐνὸς παλαιοχριστιανικοῦ πύργου². Δὲν μποροῦμε βέβαια νά ὑποστηρίξουμε πῶς ὁ πύργος αὐτὸς συνέχιζε, στὴν ἕιδια θέση, κάποιον παλιότερο πύργο ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων ἢ καὶ ἀκόμα παλιότερο, ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τῆς Θέρμης. Μὰ καὶ δὲν μποροῦμε ν’ ἀρνηθοῦμε ἔνα τέτοιο ἐπιχείρημα, μιὰ καὶ κάπου ἐδῶ ἔσμιγαν τὸ δυτικὸ καὶ τὸ νότιο (τὸ θαλασσινὸ) τὸ κάστρο εἴτε τῆς Θέρμης εἴτε τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ σὲ τέτοια ἔργα, ὅπως ξέρουμε, σχεδὸν πάντοτε, ἡ πρώτη τους ἀρχὴ γίνεται παράδοση.

1. Α ν α γ ν ώ σ τ η ζ, ἔκδ. Τ σ ἀ ρ α, σ. 38, στ. 19-24. Οἱ Βενετσιάνοι φρόντιζαν πολὺ τὴν ἄμυνα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὸ ψήφισμά τους κιόλας τῆς 27ης Ιουνίου τοῦ 1427 βλέπουμε νά στέλνουν σ’ αὐτὴν στρατὸ καὶ πολεμικὸ ὄλικὸ γενικὰ γιὰ τὴν ἄμυνά της καὶ δχι μόνο γιὰ τὸν πύργο Σαμαρία, ὅπως νόμισαν, «cum sit omnine necessarium mittere... Salonichum multas kantarias et alias municiones necessarias pro bona custodia et conservatione» S a t h a s C., Documents inédits relatifs à l’histoire de la Grèce au moyen âge, τ. III, Paris 1882, σ. 322, στ. 6-7. Πβ. καὶ T h i r i e t Fr., Regestes de délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τ. 2, 1400-1430, Paris 1959, σ. 244, ἀρ. 2061.

2. Α Δ, 18, 1963, τ. Β' 2, Χρονικά, Πίν. 273β. Μόνο ποὺ στὴν ἐπεξήγηση τῆς εἰκόνας διαβάζουμε γιὰ «παλιὸ πύργο τοῦ τζερέμπουλου», ἐνῷ ὁ τσερέμπουλος ἡτανε τὸ ντουβάρι ποὺ περιόριζε καὶ φύλαγε τὸ λιμάνι.

’Απ’ τις ίστορικὲς πηγὲς γιὰ πύργο στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης μίλησε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα, στὸ πρῶτο θαῦμα μὲ τὴ φράση «εἰς τὸν πρὸς δύσιν τῆς Ἑκκλησιαστικῆς Σκάλας πύργον»¹. ’Απ’ αὐτὴ λοιπὸν τὴ φράση συμπεραινοῦμε πῶς στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρχε, στ’ ἀλήθεια, κάποιος πύργος, ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν εἶχε ἀκόμα ὄνομα καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ σχετικοῦ κειμένου, γιὰ νὰ κατατοίσει στὴ θέση τοὺς ἀναγνώστη του, μεταχειρίστηκε γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς τὴν Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα. ”Οπως φαίνεται ὅμως, ὁ πύργος αὐτὸς εἶναι γνωστός, ὅπως δείχνει καὶ τὸ δριστικὸ ἄρθρο τὸν ποὺ συνοδεύει τὴ λέξη Πύργος, ἐνῶ ἡ λέξη Σκάλα βεβαιώνει πῶς ἔχουμε νὰ κάμουμε μ’ ἐναν πύργο τοῦ λιμανιοῦ, ποὺ εἶναι δηλαδὴ δίπλα, κοντά στὸ λιμάνι.

’Αργότερα, γιὰ ἐναν γνωστὸ πύργο, στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ μιλήσει κι ὁ Εὐστάθιος. Ὁ Εὐστάθιος ὅμως, πρὶν μιλήσει γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν, χρειάστηκε νὰ μιλήσει πρῶτα γιὰ τὸ ΝΑ, μὲ τὴ φράση «ἄνω τοῦ κατὰ θάλασσαν ἐφο πύργου»². Τώρα στὸν ἀνατολικὸ αὐτὸν πύργο ἀντιθέτει τὸ δυτικό, ποὺ δὲν ἔχει καὶ τώρα ὄνομα, πάλι μὲ τὴν ἴδια ἔκφραση: «ἐκ τοῦ κατὰ τὸν Βούργο εστὶ ουρανούς πύργον»³. Κι ἀν στὴν πρώτη περίπτωση μεταχειρίστηκε ὡς σημάδι ἀναφορᾶς, γιὰ νὰ ὁρίσει τὸν πύργο, τὸν ὁρίζοντα, τώρα μεταχειρίζεται τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, ἐπειδὴ τὴν ἥξεραν δῆλοι οἱ Θεσσαλονικιοί. ”Ομως καὶ ἡ ΝΑ καὶ ἡ ΝΔ γωνιὰ τοῦ κάστρου εἶχαν μόνο ἀπὸ ἐναν πύργο, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ Εὐστάθιου ποὺ εἶναι κιόλας ἡ ἴδια. Μὲ ἀνάλογο τρόπο μᾶς κατατόπισε ὁ Εὐστάθιος καὶ στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ τὸ κάστρο, ὅταν θέλησε νὰ μιλήσει καὶ γι’ αὐτό. Στὴν περίπτωση δηλαδὴ αὐτὴν εἶπε: «λέγω δὴ τοῦ ἐφον (δηλαδὴ τείχους) τὸ γάρ δυσμικὸν οὐ τοιούτους εἶχε προμάχους» (ἡ ἀραιογράφηση δική μου)⁴.

”Υπῆρχε λοιπὸν ἀνέκαθεν ἔνας σημαντικὸς πύργος στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, δίπλα στὸ λιμάνι, ὅπως ὑπῆρχε καὶ στὰ ΝΑ. Μὰ μόνο, ὅταν θὰ διηγηθεῖ ὁ Ἀναγνώστης πῶς πῆραν οἱ Τούρκοι τὴ Θεσσαλονίκη στὰ

1. Θαύματα, ἔκδ. Lemerele, 177, 18-19.

2. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 8, στ. 11.

3. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 92, στ. 7. Ἡ φράση «κατὰ τοὺς Βουργέσιους» θέλει νὰ πεῖ: κατὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, κατὰ κεῖ δηλαδὴ ποὺ εἶναι ἡ συνοικία τῶν Βουργέσιων. Αὐτὸν εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ δικό μας: κατὰ τὰ γύφτικα, κατὰ τὰ ἔβραικα ἡ στὰ γύφτικα, στὰ ἔβραικα, στὴ συνοικία, στὸ μαχαλὰ τῶν Γύφτων, τῶν Ἐβραίων. Ἀνάλογη σημασία ἔχει καὶ ἡ φράση: κατὰ θάλασσαν ἐκ τοῦ κατὰ θάλασσαν ἐφο πύργου». Μὰ κι ὁ Ἀναγνώστης ἀνάλογη ἔκφραση μεταχειρίστηκε, γιὰ νὰ ὁρίσει τὸν ἴδιο πύργο, τὸ Σαμαρία. «Κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαρίαν»=κατὰ κεῖ δηλαδή, κατὰ τὸ μέρος, ὅπου εἶναι ὁ πύργος ποὺ τὸν λένε Σαμαρία.

4. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 102, στ. 26-27.

1430, θὰ μάθουμε πώς τὸν ἔλεγαν Σαμαρία. Οἱ παλιότεροι συγγραφεῖς, τοῦ Βιβλίου μὲ τὰ Θαύματα καὶ ὁ Εὐστάθιος, ποὺ χρειάστηκε νὰ μιλήσουν γι' αὐτόν, τὸν τοποθέτησαν ὁ καθένας τους μὲ διαφορετικὸ σημάδι ἀναφορᾶς, ὅπως τὸν ἔβλεπε. Αὐτὸ δῆμος ἔχει σχέση καὶ μὲ τὶς διαφορετικὲς ἐποχὲς ποὺ ἔγραψαν. "Ετσι τὸ Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα τὸν τοποθέτησε στὰ δυτικὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας, γιατὶ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὑπῆρχε ἀκόμα ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, ἐνῶ ὁ Εὐστάθιος μεταχειρίστηκε τὴν συνοικία τῶν Βουργέσιων, γιατὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα δὲν ὑπῆρχε πιά, ὑπῆρχε δῆμος τῷρα στὴν περιοχὴν αὐτὴν ὁ συνοικισμὸς τῶν Βουργέσιων. "Ετσι ἡ πληροφορία τοῦ Εὐστάθιου γιὰ πύργο τῶν Βουργέσιων μᾶς φέρνει πιὸ κοντὰ καὶ στ' ὄνομα ποὺ θά 'χει ὁ πύργος αὐτὸς στὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀναγνώστη¹.

Κι ἀληθινά· ὅταν σκεφτοῦμε πώς οἱ καθολικοὶ Βουργέσιοι, πολίτες παρακατιανοὶ στὸν τόπο τους—πολίτες β' κατηγορίας θὰ τοὺς λέγαμε σήμερα ἐμεῖς—ήτανε φυσικὸ νὰ μὴν ἔχουν δικαιώματα καὶ στὶς ξένες χῶρες, ὅπου ἐγκατασταίνονταν, γιὰ νὰ ἐμπορεύονται². Στὴ Θεσσαλονίκη, ἐπειδὴ ἔπαιζαν ἔναν πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομία τῆς, ἡ Κοινότητα τοὺς εἶχε ἀνάγκη καὶ τοὺς κρατοῦσε. Μόνο ποὺ δὲν τοὺς ἄφηνε νὰ 'χουν ἔνα ναὸ γιὰ τὶς θρησκευτικές τους ἀνάγκες. Γι αὐτὸν καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ πώς οἱ Βουργέσιοι μπόρεσαν ν' ἀποχτήσουν ναὸ μόνο στὴν ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη (1204-1224)³. Καὶ δπως δλοι οἱ χριστιανοί, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ δόγμα τους, τὸν πρῶτο ναὸ ποὺ ἔχτιζαν κάπου τὸν ἀφιέρωναν στὴ Θεοτόκο Μαρία, ἔτσι καὶ οἱ Βουργέσιοι τῆς Θεσσα-

1. Τὰ ὄνόματα αὐτὰ ποὺ πῆρε ὁ πύργος τῆς ΝΔ γωνιᾶς τοῦ κάστρου, ἐκφράζουν τὸ καθένα τους καὶ μιὰ διαφορετικὴ περίοδο τῆς ιστορίας τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. "Ετσι ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, —αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πρώτη πληροφορία γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν—δείχνει τὴ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, ὅταν ἥτανε βικαριάτο τοῦ πάπα. 'Ως πύργος πάλι στὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων εἶναι ἔνα πρώτῳ μήνυμα πώς ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία βαδίζει σταθερὰ στὸ δρόμο τῆς παρακμῆς, τοῦ ξεπεσμοῦ. Οἱ ξένοι αὐτοὶ ἔμποροι ποὺ ἴδρυσαν τὴ συνοικία τους δίπλα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, σπῶς καὶ οἱ Βουργέσιοι τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ ἴδρυσαν καὶ αὐτοὶ τὴ δικὴ τους συνοικία μέσα στὴν καρδιὰ τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας, δὲν εἶναι μόνο ποὺ ἀρχίζουν νὰ κυριαρχοῦν στὴν οἰκονομικὴ της ζωῆς, μά ἀρχίζουν νὰ περιορίζουν καὶ τὴν ἀνεξαρτησία της. Αὐτὸ τὸ βεβαιώνουν καὶ τὰ λογῆς λογῆς προνόμια ποὺ κερδίζουν μὲ τὸν καιρὸ μέσα στὴν αὐτοκρατορία. 'Ο πύργος Σαμαρίας, τέλος, εἶναι μιὰ ἄλλη μαρτυρία πόσο βαθιὰ εἶχε ρίζωσει ἡ δύναμη τῶν ξένων αὐτῶν οἰκονομικῶν παραγόντων μέσα καὶ στὴν Αὐτοκρατορία, βέβαια, μά καὶ στὴν Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς φραγκοκρατίας (1204-1224) καὶ υστερ' ἀπ' αὐτήν.

2. Βαλιούλης Στ., Πολίτης Β' Κατηγορίας, Θεσσαλονίκη 1975.

3. 'Ο θρησκευτικὸς αὐτὸς φανατισμὸς ὠστόσο, νὰ μὴν ἔχουν στὴ Θεσσαλονίκη οἱ καθολικοὶ Βουργέσιοι ναὸ, δὲν ἐμπόδιζε καθόλου τὶς ἐμπορικές τους συναλλαγές.

λονίκης τὸν πρῶτο τους ναὸν ποὺ ἀπόχτησαν τὸν ἀφιέρωσαν στὴν Santa Maria, Sa-Maria, Σαμαρία¹. Ἔτσι τώρα ἡ συνοικία τους, ὡς ἐκκλησιαστικὴ ἐνορία, πήρε τ' ὄνομα τοῦ ναοῦ της κι ἔγινε ἐν ορίᾳ τῇ Σαμαρίᾳ. Ἀργότερα τ' ὄνομα τῆς ἐνορίας θὰ περάσει καὶ στὸν πύργο ποὺ ἀπὸ πύργος κατὰ τὸν βουργεσίους θὰ γίνει καὶ αὐτὸς τώρα πύργος τῇ Σαμαρίᾳ, πύργος Σαμαρίᾳ, δὲ Σαμαρία². Ὁ πύργος λοιπὸν αὐτὸς ἀπὸ δῶν καὶ πέρα, ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἀναγνώστη, θά 'ναι ὁ πύργος Σαμαρίας.

"Ομως μ' ὅποιο σημάδι ἀναφορᾶς κι ἀν τοποθέτησαν τὸν πύργο στὸ σημεῖο αὐτό, σημασία ἔχει πώς καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἴστορικὲς πηγές, μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο γνωστὸ πύργο στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, δίπλα, κοντὰ στὸ λιμάνι.

Μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο πύργο ἀκόμα καὶ γιατὶ πρέπει νὰ ἥταν καὶ ὁ μόνος πύργος στὴν περιοχὴ αὐτή. Τὴν τόσο σημαντική του θέση τὴν τονίζει καὶ ἡ ὀχύρωσή του, βέβαια, ὅπως εἰδαμε νὰ τὴν περιγράφει ὁ Ἀναγνώστης, μὰ καὶ ἡ πληροφορία ποὺ δίνει πάλι ὁ Ἀναγνώστης πώς τὶς τελευταῖς ὧρες ποὺ ἥτανε νὰ πέσει ἡ Θεσσαλονίκη, οἱ ἐπίσημοι Βενετσιάνοι στὸ Σαμαρία πῆγαν καὶ κλείστηκαν ἀπ' τὸ φόβο τους μὴν πέσουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Μὰ καὶ οἱ Θεσσαλονικιοί, μόλις μπήκαν οἱ πρῶτοι Τούρκοι στὴν πολιτεία, σ' αὐτὸν ἄρχισαν νὰ τρέχουν λαχανιασμένοι γιὰ νὰ κρυφτοῦν. Πίστευαν δηλαδὴ πώς κι ἀν ἀκόμα ἔπεφτε ἡ Θεσσαλονίκη,

1. Τ' ὄνομα Σαμαρίας (Sa-Maria) στὸν τύπο Santa Maria, τὸ βρίσκουμε καὶ μ' ἄλλην εὐκαιρία στὴ Θεσσαλονίκη. Ἔνα ψήφισμα τῆς Βενετσιάνικης Γερουσίας ἀπ' τὶς 27 Ιουλίου τοῦ 1429 μιλάει καὶ γιὰ τὸ Μοναστήρι τῆς Santa-Maria de Vlachadino (=τῶν Βλατάδων) τῆς Θεσσαλονίκης (Μέρτζιος Κ., Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἰστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 84, σημ. 2). Πρ. καὶ Στεγιόγλου Γ., 'Η ἐν Θεσσαλονίκῃ Πατριαρχικὴ Μονὴ τῶν Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 158, σημ. 4 καὶ σ. 66, σημ. 1. Στὴ Σύρα καὶ στὴν Τήνο, ἀκόμα καὶ σήμερα, ὑπάρχουν ξωκλήσια τῶν καθολικῶν ποὺ γιὰ τ' ὄνομά τους μεταχειρίζονται τὸ προθετικὸ Σα-Σαν καὶ λένε: Σα-Μαρίνα, Σα-Γιάκουμος κ.ἄ. (Σιγάλας Α., 'Ἐκλαϊκευμένα μελετήματα, τ. Β', Ἀθήνα 1971, σ. 181-182. Βλ. καὶ Συμεωνίδης Χ., Σαμαρίνα, «Μακεδονικά» 7 (1967) 200-209).

2. Καὶ στοὺς δύο τοὺς κώδικες μὲ τὸ κείμενο τῆς Διήγησης τοῦ Ἀναγνώστη (cod. Vatic. gr. 172 καὶ cod. Barber. gr. 241) τ' ὄνομα Σαμαρίας τὸ βρίσκουμε γραμμένο μὲ κατάληξη -εία (ἔψιλον γιώτα) καὶ μὲ τὸν τόνο στὴν παραλήγουσα, Σαμαρείαν, (στὴν αἰτιατική). "Αν ὁστόσο γραφόταν μ' ἔψιλον γιώτα (Σαμαρεία), ἔπερπε νὰ 'χε τὸν τόνο του στὴν προπαραλήγουσα καὶ νὰ τὸν συναντούσαμε στοὺς κώδικες στὸν τύπο Σαμάρειαν, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα Ἀλεξάνδρειαν, Ἀντιόχειαν κ.ἄ. σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς. 'Απ' τὴ στιγμὴ ὅμως ποὺ τὸ τονίζουμε στὴν παραλήγουσα, πρέπει νὰ τὸ γράψουμε Σαμαρία, μὲ γιώτα τὸ -ία (ἀπ' τὸ Santa-Maria, ὅπως εἴπαμε παραπάνω).

δ Σαμαρίας δὲ μποροῦσε νὰ πέσει, γιατὶ ἡταν ἄπαρτος. "Άλλοι Θεσσαλονικιοὶ πάλι ἔτρεχαν ἀλαφιασμένοι σὲ μνήματα, σὲ λαγούμια ἢ ὅπου ἀλλοῦ μποροῦσαν νὰ κρυφτοῦν, μὰ ὁ 'Αναγνώστης πὸν μᾶς δίνει τὴν πληροφορία αὐτῇ δὲ μιλάει γιὰ ἄλλον πύργο κοντὰ στὸ Σαμαρία ἢ ὅπου ἀλλοῦ κοντὰ στὴν θάλασσα στὴν περιοχὴ αὐτῆ¹.

Στὸ ἵδιο συμπέρασμα ώστόσο φτάνουμε κι ἔμμεσα.

Στὴ ΝΔ καὶ ΒΑ γωνιὰ τοῦ κάστρου ὑπάρχουν δυὸ μεγάλοι στρόγγυλοι πύργοι. Δὲν ὑπάρχουν δῆμοι δυὸ ἄλλοι στρόγγυλοι πύργοι καὶ στ' ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ δυτικοῦ κάστρου. Καὶ ἡ ἐξήγηση εἶναι πὼς στὴ ΒΔ γωνιὰ δ παλιότερος βυζαντινὸς πύργος ἡτανε στέρεος καὶ τὸν ἔκαμνε πιὸ στέρεο ἢ θέση του. Στὰ ΝΔ πάλι ἡτανε δ Σαμαρίας. "Αν οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι τοῦ δυτικοῦ κάστρου, πὸν ἡτανε πολὺ παλιότεροι ἀπ' τοὺς δυὸ στρόγγυλους τοῦ ἀνατολικοῦ, δὲν ἡτανε πολὺ στέρεοι, θὰ τοὺς εἶχαν ἀντικαταστήσει κι αὐτοὺς μὲ δυὸ ἄλλους στρόγγυλους. Καὶ πρῶτον πρῶτο θὰ εἶχαν ἀντικαταστήσει τὸ Σαμαρία, ἐπειδὴ τὸ λιμάνι δεχόταν ἀνέκαθεν τὶς πιὸ πολλὲς καὶ τὶς πιὸ σκληρὲς ἐπιθέσεις.

Γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς στρόγγυλους πύργους ὑπῆρχε παλιότερα ἡ γνώμη πὼς τοὺς ἔχτισαν οἱ Τοῦρκοι μὲ Βενετσιάνους χτίστες, ἀμέσως μόλις πῆραν τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1430². Μὰ οἱ ἕδιοι οἱ Τοῦρκοι, ὅταν πῆγαν νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονίκη, κουβαλοῦσαν μαζὶ τους καὶ κανόνια. Καὶ χωρὶς ἄλλο ἡ πείρα τους αὐτὴ πρέπει νὰ τοὺς εἶχε διδάξει πὼς οἱ μεσαιωνικοὶ πύργοι γιὰ πολέμους μὲ δοξάρια ἡταν ἄχρηστοι πιά. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ πολεμικὰ ἔργα πὸν ἔβρισκαν σ' ὅσες χῶρες καταχοῦσαν ἡταν ἀναγκασμένοι νὰ τὰ προσαρμόζουν στὴ νέα τεχνικὴ τοῦ πολέμου.

Πὼς οἱ πύργοι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀπ' τὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη τὸ βεβαιώνουν καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους γραμμὴ ποὺ θυμίζει τοὺς πύργους τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης καὶ πολὺ περισσότερο οἱ πολεμίστρες τους γιὰ δοξάρια. "Ετσι καὶ τὸ σχῆμα τους καὶ οἱ πολεμίστρες τους εἶναι ἡ πιὸ ἀπλὴ κι ἡ πιὸ φανερὴ ἀπόδειξη πὼς οἱ Τοῦρκοι δὲ χρειάζονταν τέτοιους πύργους στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ νὰ τοὺς χτίσουν αὐτοί. Τὸ Λευκὸ Πύργο κιόλας πὸν ἡτανε δίπλα στὴ θάλασσα καὶ τοὺς ἡταν ἀπαραίτητος ὡς ἐνα βασικὸ ἀμυντικὸ ἔργο στὴν περιοχὴ αὐτῇ, τὸν μάντρωσαν ὀλόγυρα μ' ἔνα τετράγωνο κάστρο καὶ στὶς τέσσερις γωνιές του ἔχτισαν τέσσερις μικροὺς πύργους γιὰ κανονοστάσια. Κι αὐτὸ πάλι εἶναι μιὰν ἄλλη ἀπόδειξη πὼς ὁ Λευκὸς Πύργος ἡτανε χτισμένος ὥχι γιὰ πόλεμο μὲ κανόνια, μὰ γιὰ πόλεμο μὲ δοξάρια. Όλοφάνερα μεσαιωνικὸς

1. Ἀναγνώστης, ἔκδ. Τσάρα, σ. 38, στ. 9-31.

2. Tafrali O., Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 50.

είναι κι ό στρόγγυλος πύργος στή βορινή γωνιά του άνατολικού κάστρου.

Δέ μένει λοιπόν καμιά άμφιβολία πώς οι δυὸι αὐτοὶ στρόγγυλοι πύργοι στις δυὸι γωνιές τοῦ άνατολικοῦ κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἰναι παρὰ ἔργα τῆς λιγόχρονης φραγκοκρατίας στή Θεσσαλονίκη (1204-1224)¹. Μὰ οἱ Τούρκοι, μιὰ καὶ τοὺς βρῆκαν ἔτοιμους, τοὺς μεταχειρίστηκαν ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τους σ' ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας στή Θεσσαλονίκη.

Ο Σαμαρίας τί ἀπόγινε ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ τὴ Θεσσαλονίκη τὴν πῆραν οἱ Τούρκοι; Οἱ ἴστορικὲς πηγὲς δὲ μιλοῦν. Ο Σαμαρίας ὡστόσο ἦταν ἔνα φρούριο γεροχιτισμένο καὶ καλοταμπουρωμένο καὶ τὸ μοναδικὸ στὴν περιοχὴν αὐτῆς. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ μὴ τὸν μεταχειρίστηκαν οἱ Τούρκοι, ἀπ' τὴν πρώτη κιόλας στιγμὴ ποὺ μπῆκαν στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ τὶς ἄμεσες ἀνάγκες τοῦ πρώτου καιροῦ, ὅταν ἔπειτε ν' ἀντιμετωπίσουν στὸ λιμάνι τὸν πανίσχυρο στόλο τῆς Βενετιᾶς καὶ τοὺς στόλους τῶν κουρσάρων ποὺ ἀλώνιζαν τὸ Βόρειο Αἴγαο κι ἔμπαιναν συχνὰ καὶ μέσα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα ὅμως οἱ Τούρκοι πρέπει νὰ εἶχαν ἀρχίσει νὰ προσαρμόζουν τὸ Σαμαρία καὶ στὴ νέα μορφὴ τοῦ πολέμου μὲ τὸ μπαρούτι. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ φρούριο τώρα χτίζουν ὁπλαποθῆκες, μπαρουταποθῆκες, στρατῶνες καὶ διάφορα ἄλλα στρατιωτικὰ χτήρια ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες ποὺ τοὺς παρουσιάζονταν ὄλοένα καὶ ποὺ ὄλοένα μεγάλωναν. Τὶς μπαρουταποθῆκες αὐτὲς κιόλας, ὅπως ἔδειξαν οἱ τελευταῖες ἀνασκαφές, ποὺ εἴδαμε παραπάνω, στὴν παλιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, στὰ σημερινὰ δηλαδὴ χτήρια τοῦ ΟΤΕ καὶ τῶν Δικαστηρίων, τὶς συντηροῦσαν ὧς τὰ 1841. Κι αὐτὴ ἡ νέα μορφὴ ποὺ πῆρε τώρα τὸ φρούριο ἦταν αἰτία νὰ τοῦ δώσουν τ' ὄνομα Τοπχανές ποὺ θὰ πεῖ μεγάλο σπίτι, μεγάλο χτήριο γιὰ τόπια, γιὰ κανόνια, ἔνα ὄνομα δηλαδὴ ποὺ ἀνταποκρινόταν καὶ στὸ σκοπὸ ποὺ θὰ ὑπηρετοῦσε τώρα.

Δὲν μποροῦμε, βέβαια, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν κατοπινὴ τύχη τοῦ Σαμαρία ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ ἔγινε Τοπχανές. Δὲ μᾶς λείπουν ὅμως καὶ καποιες ἔμμεσες πληροφορίες γι' αὐτήν.

Ἐτσι ὁ Τούρκος ταξιδιώτης Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή ποὺ πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1668, στὸ σχετικὸ του Ὀδοιπορικό, μιλώντας γιὰ τὰ ἔξι δχυρωματικὰ συγκροτήματα ποὺ χώρισαν τὴ Θεσσαλονίκη οἱ Γούρκοι, μέσα σ' αὐτὰ ἀνάφερε καὶ τὸν Τοπχανέ². Ο Τσελεμπή μίλησε ἀκόμα

1. Βλ. τὸ πρόβλημα στοῦ B o d o E b h a r d t, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, τ. III, Oldenburg 1958, σ. 696-7. Πάντοτε οἱ καταχτητὲς φροντίζουν ν' ἀσφαλίζουν τὴ ζωὴ τους μὲ τὸν πιὸ σίγουρο τρόπο στὶς χώρες ποὺ καταχτοῦν. Οἱ σταυροφόροι ἀπ' τὴν ἀποψῆ αὐτὴ μιμήθηκαν ἐδῶ στὴν Ἀνατολὴ τοὺς σχετικοὺς πύργους τῆς πατρίδας τους.

2. Μ o s χ ὥ π ο u λ o c N i k ., 'Η Ἐλλὰς κατὰ τὸν Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή, ΕΕΒΣ 16 (1940) 331.

καὶ γιὰ πύλη τοῦ Τοπχανὲ ποὺ κι αὐτὴ εἶναι ἔνα ἄλλο ἀποδειχτικὸ στοιχεῖο πώς ὁ Τοπχανὲς ἥτανε φρούριο¹.

Πιὸ συγκεκριμένα ὅμως γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανὲς μίλησε ἔνας Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητὴς ποὺ πέρασε ἀπ’ τὴν Θεσσαλονίκη στὴν ἀρχὴ τοῦ 1733, γιὰ νὰ ἐπιθεωρήσει τὶς στρατιωτικές τῆς ἐγκαταστάσεις καὶ νὰ μελετήσει τὶς ἀνάλογες ἀνάγκες τους. Στὴ σχετικὴ λοιπὸν ἔκθεσή του ἀπ’ τὶς 7 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1733 γράφει γιὰ τὸν Τοπχανὲ πώς «τὸ φρούριον (ἡ ἀραιογράφηση δική μου) τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας, δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως»². Μὰ ἡ θέση, δηποτὲ τὸν Τοπχανὲ ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητὴς καὶ ἡ σημασία ποὺ τοῦ δίνει, εἶναι οἱ ἔδιες ποὺ δίνει ὁ Ἀναγνώστης στὸ Σαμαρία. Ὁ Τσελεμπή δηλαδὴ κι ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητὴς δὲ βεβαιώνουν μόνο πώς ὁ Τοπχανὲς ἥτανε στὴ θέση τοῦ Σαμαρία, μὰ εἶναι καὶ οἱ μόνοι ποὺ μᾶς κατατοπίζουν καὶ στὴν κατοπινὴ του ἔξελιξη. Γιατὶ τὸν Τοπχανὲ δὲν τὸν ἀναφέρουν σὰν ἔνα ἀπλὸ πολεμικὸ πύργο, μὰ σὰν ἔνα φρούριο, «δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως».

Οἱ ταξιδιῶτες Εὐρωπαῖοι ποὺ πέρασαν ἀπ’ τὴν Θεσσαλονίκη ύστερ’ ἀπ’ τὸν Τσελεμπή δὲν τὸν ξέρουν τὸν Τοπχανέ. Κι ὅμως σχεδὸν ὅλοι τους ἥτανε κατάσκοποι τῶν πατρίδων τους. «Ολοὶ αὐτοὶ λοιπὸν μίλησαν γιὰ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ ἥτανε τρία κι ἀντιστοιχοῦσαν ἔνα σὲ κάθε γωνιὰ τοῦ τριγωνικοῦ τῆς σχήματος.

Ἐτσι ὁ De la Croix, μιλώντας γιὰ τὸ τρίγωνο σχῆμα τῆς Θεσσαλονίκης, λέει πώς οἱ Τοῦρκοι ἔχτισαν στὶς τρεῖς γωνίες τοῦ κάστρου της τρία φρούρια, ἔνα στὴν κάθε γωνιά, κι ἔναν τέταρτο στὴ μέση τοῦ λιμανιοῦ της³.

«Ο Γάλλος μισιονάριος P. Jean-Baptiste Souciet ποὺ ἔμεινε στὴ Θεσ-

1. Μοσχόπουλος, Ἡ Ἑλλάς, σ. 329.

2. Βασδραβέλη Ι., Ἰστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Ἀρχείον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 261. «Οταν πέρασαν οἱ πρῶτοι Τοῦρκοι ταξιδιῶτες ἀπ’ τὴν Θεσσαλονίκη, τὴν τουρκοκρατούμενη, ὁ Τοπχανὲς δὲν ἥτανε πιὰ ἔνας πύργος ταμπουρωμένος, δηποτὲ δην τὸν είχαν ἀφήσει οἱ Βενετσιάνοι. Ὁ Τοπχανές, μὲ τὸν καιρό, ἔξελίχτηκε σ’ ἔνα ἀπέραντο ὁχυρωματικὸ συγκρότημα, ποὺ μὲ τὶς ὁπλαποθῆκες, μὲ τὶς μπαρούταποθῆκες, μὲ τοὺς στρατῶνες καὶ μὲ ἄλλα στρατιωτικὰ χτήρια ποὺ ἔχτισαν οἱ Τοῦρκοι, κατά τὶς ἀνάγκες τους, ἀπλώθηκε κι ἀγκάλιασε ὅλην τὴν περιοχὴ ἀπ’ τὸ λιμάνι ὡς τὸ Βαρδάρι.

3. Mémoires du Sieur De la Croix, Β' μέρος, Paris 1684, σ. 262-263. Πβ. καὶ Βασιλόπουλος Κ., Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης ἀπ’ τὸν περιηγητὴν De la Croix στὰ 1679, «Μακεδονικά» 11 (1971) 274-275. Βασδραβέλη Ι., Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, «Μακεδονικά» 5 (1961-1963) 322-324. Σιγάλας Α., Ἐκλαϊκευμένα Μελετήματα, τ. Α', Ἀθήνα 1970, σ. 51-59.

σαλονίκη ἀπ' τὰ 1726 ώς τὰ 1733, δηλαδὴ ἐφτάτη ὁλάκερα χρόνια, καὶ τὴ γνώρισε καλά, μιλάει κι αὐτὸς γιὰ τρία φρούρια, ποὺ τὸ ἔνα τους ἦταν στὴ ΝΑ καὶ τ' ἄλλο στὴ ΝΔ γωνιὰ τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου¹.

Μὰ ἐνῶ ὁ De la Croix καὶ ὁ Souciet μιλοῦν γιὰ τὰ τρία φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, δίχως νὰ λένε καὶ τὰ ὀνόματά τους, ἔνας ἄλλος Γάλλος, πρόξενος αὐτὸς στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ F. de Beaujour μιλώντας κι αὐτὸς γιὰ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ δυὸ ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶναι στὶς ἄκρες τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου, τ' ἀναφέρει μὲ τὰ ὀνόματά τους. Τὸ ΝΔ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τὸ λέει Tour de la Poudrière. Μὰ μὲ τ' ὅνομ' αὐτὸ δὲ θέλει νὰ πεῖ παρὰ τὸν Τοπχανέ. Τὸ νόημα τῆς σχετικῆς ἔκφραστῆς του εἴναι πεντακάθαρο: «Le bastion de l'Ouest est la tour de la poudrière»².

Τέλος, κι ἔνας ἄλλος Γάλλος, πρόξενος κι αὐτὸς στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Cousinéry μὲ ἀφορμὴ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ φρούριο τῆς ΝΔ ἄκρας τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου τ' ὀνομάζει κι αὐτὸς Tour de la Poudrière, μ' ἔνα ὅνομα δηλαδὴ ποὺ χωρὶς ἄλλο τὸ δανείστηκε ἀπ' τὸν de Beaujour. Ἔτσι μὲ τ' ὅνομ' αὐτὸ δὲ θέλει νὰ πεῖ κι ὁ Cousinéry παρὰ τὸν Τοπχανέ³.

Ἄπ' τοὺς Ἑλληνες τοῦ περασμένου αἰώνα, ποὺ κατάγιναν μὲ τὴν τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Χατζῆ Ιωάννου δὲ μίλησε οὕτε γιὰ Τοπχανέ οὕτε γιὰ ἄλλο φρούριο τῆς Θεσσαλονίκης. Μίλησε ὅμως γιὰ ἔναν πύργο Μπαρούτχανέ, μεταφράζοντας, ὅπως βλέπουμε, τὸν ὄρο Tour de la Poudrière τῶν de Beaujour καὶ Cousinéry. Αὐτὸ τὸ δείχνει καὶ ἡ λέξη Poudrière ποὺ ἔχει βάλει μέσα σὲ παρένθεση, δίπλα στὸν ὄρο Μπαρούτχανέ⁴. Τὸν πύργο αὐτὸν τὸν τοποθετεῖ κι ὁ Χατζῆ Ιωάννου στὴν ἴδια θέση

1. M. L. Aimé - Martin, Lettres édifiantes, et curieuses concernant l' Asie, l'Afrique et l'Amérique, τ. 1, Paris 1838, σ. 72α. Ὁ Ἰησουΐτης αὐτὸς μισιονάριος, κοντά στὴν ἄλλη πλούσια δράση του στὴ Θεσσαλονίκη πρωτοστάτησε γιὰ νὰ βάλουν χέρι καὶ στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου Ὁρους οἱ διάφοροι πράχτορές του (Σιμόπουλος Κ., Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 175-182). Οἱ μισιονάριοι —Γάλλοι οἱ περισσότεροι τους—ποὺ ταξίδευαν στὴν ὁρθόδοξη Ἀνατολὴ τὴν ἐποχὴν αὐτή, ἥτανε δργανα τὸν Βατικανοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση (λουθηρανισμός, καλβινισμός) τοῦ 16ου αἰώνα στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, ποὺ είχε κλονίσει τὰ θεμέλια τοῦ καθολικισμοῦ στὸ γερμανικὸ καὶ ὀγγιλοσαζονικὸ κόσμο, πήγαινε ν' ἀπλωθεῖ καὶ στὶς χῶρες τῆς τουρκοκρατούμενης ὁρθοδοξίας. Καὶ ἵσια ἵσια αὐτὴν ἥθελε νὰ συγκρατήσει τὸ Βατικανό, γιὰ νὰ μὴν ξεσπάσει κανένα νέο κύμα γιὰ θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις. Ἡ κίνηση τοῦ Λούκαρη καὶ μιὰ ἄλλη σειρὰ κληρικοὶ ποὺ κινοῦνταν γιὰ μιὰ γλωσσοθρησκευτικὴ μεταρρύθμιση στὶς χῶρες τῆς ἐλληνικῆς ὁρθοδοξίας τὸ εἶχαν ἀνησυχήσει πολύ.

2. Félix de Beaujour, Tableau de commerce de la Grèce, τ. 1, Paris 1800, σ. 28.

3. Cousinéry M., Voyage dans le Macédoine, τ. 1, Paris 1831, σ. 45.

4. Χατζῆ Ιωάννος, Ἀστυγραφία, σ. 28. Γιὰ τὸν «πύργο» αὐτὸν ὅμως ὁ Χατζῆ

ποὺ τὸν τοποθέτησαν καὶ οἱ δυὸ Γάλλοι πρόξενοι. Μὰ οἱ Γάλλοι αὐτοὶ μὲ τὸν ὅρο Tour de la Poudrière θέλουν νὰ ποῦν τὸν πύργο, τὸ φρούριο τῆς δυτικῆς ἄκρας τοῦ θαλασσινοῦ κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ ὁ πύργος αὐτός, ὅπως εἴπαμε, ἥτανε τὸ φρούριο Τοπχανές. ‘Ο Χατζή Ιωάννου μίλησε ἀκόμα καὶ γιὰ ἔναν ἄλλο πύργο, τὸν Ταμπακχανέ, ποὺ ἥτανε στὰ Ταμπακαριά (βυρσοδεψεῖα), δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ στὸ κάστρο τῆς Θεσσαλονίκης. Μὰ ἐνῶ στὴ θέση αὐτή, ὅπως λέει ὁ Τσελεμπή, ὑπῆρχαν, κοντὰ στὰ ἄλλα, «100 μεγάλα βυρσοδεψεῖα μεταξὺ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ τοίχου τοῦ φρουρίου (δηλαδὴ τοῦ νότιου κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης), ἐπίσης καὶ εἰς εὐκτήριος οἶκος τῶν βυρσοδεψῶν... ὑπερθεν τῆς θαλάσσης τὸ “τζαμίον”, Ἀβδουρ-Ρεούφ ἐφέντη», δὲ λέει τίποτε γιὰ πύργο. ‘Οταν πάλι μίλησε γιὰ τὰ ἔξι φρούρια ποὺ ὑπῆρχαν μέσα στὴ Θεσσαλονίκη, δὲν ἀνάφερε κανένα μὲ τ’ ὄνομα Ταμπακχανέ. ‘Αν ὑπῆρχε κάποιος πύργος ἐδῶ, ὁ Τσελεμπή ποὺ μίλησε μὲ τόσο θαυμασμὸ καὶ μὲ τόσο σεβασμὸ γιὰ τὰ πολεμικὰ ἔργα τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ μιλοῦσε καὶ γι’ αὐτόν, γιὰ νὰ τὸν ὑμνήσει. Μὰ οὕτε καὶ κανένας ἄλλος πύργος ἡ κάποιο φρούριο, μὲ ἀνάλογο ὄνομα, ὑπῆρξε στὴ θέση αὐτή.

Πύργο ἡ φρούριο στὴ θέση τῶν Ταμπακαριῶν δὲν εἶδε οὕτε ὁ Τούρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητής. Αὐτὸς κιόλας ποὺ πέρασε ἀπ’ τὴ Θεσσαλονίκη ἐπίτηδες, γιὰ νὰ μελετήσει τὶς στρατιωτικές τῆς ἀνάγκες, ἀν ὑπῆρχε γύρω στὸ λιμάνι κι ἄλλος πύργος ἡ κι ἄλλο φρούριο, ἔξον, βέβαια, ἀπ’ τὸ φρούριο Τοπχανές (Σαμαρίας), θὰ μιλοῦσε καὶ γι’ αὐτό.

Καὶ ὁ Μπαρουτχανὲς λοιπὸν καὶ ὁ Ταμπακχανὲς ποὺ μνημονεύει ὁ Χατζή Ιωάννου δὲν εἶναι παρὰ ὁ Τοπχανές, ἡ στρατιωτικὴ βάση δηλαδὴ τῶν Τούρκων στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης. ‘Ο Χατζή Ιωάννου δὲν ἔχει ξεκαθαρισμένη γνώμη γιὰ τοὺς «πύργους» αὐτούς.

“Ολ’ αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Χατζή Ιωάννου στὰ 1880. Τὰ πράματα δῆμως τὰ βάζει στὴ θέση τους δυὸ χρόνια ἀργότερα, στὰ 1882, ὁ Γ. Μωραϊτόπουλος μὲ μιὰ πατριδογνωσία ποὺ ἔβγαλε γιὰ τὰ ‘Ἐλληνόπουλα τῆς Θεσσαλονίκης. Στὴν πατριδογνωσία του λοιπὸν αὐτὴν ὁ Μωραϊτόπουλος γρύφει γιὰ τὸν Τοπχανές: «‘Ο πύργος οὗτος (δηλαδὴ ὁ Τοπχανές) κεῖται εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως, εἶναι δὲ τὸ σπουδαιότερον ὀχύρωμα αὐτῆς φέρον πολλὰ τηλεβόλα καὶ πολυάριθμον στρατιωτικὴν φρουράν. Ἐνταῦθα ἔδρεύει τὸ Στρατοδικεῖον καὶ ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς πόλεως»¹. ‘Ο Μωραϊτό-

¹Ιωάννου μᾶς δίνει τὴν πληροφορία πῶς ἥτανε χτίσμα τούρκικο. Καὶ ἡ πληροφορία του αὐτὴ μᾶς εἶναι πολύτιμη, γιατὶ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πῶς ὁ «πύργος» αὐτὸς εἶναι κάπιο χτήριο ἀπὸ κεῖνα ποὺ ἔχτισαν οἱ Τούρκοι στὸν Τοπχανέ. Πύργος δῆμως ὁ Μπαρουτχανέ δὲν ἦταν, μᾶς καὶ ἔρουμε πῶς οἱ Τούρκοι δὲν ἔχτισαν πύργους στὴ Θεσσαλονίκη.

1. Μωραϊτόπουλος Γ., ‘Η Θεσσαλονίκη, ’Αθήνα 1882, σ. 14.

πουλος δυνομάζει, βέβαια, «πύργο» τὸν Τοπχανέ, τὸν χαρακτηρίζει δῆμος σὰν τὸ «σπουδαιότερο δχύρωμα» τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸν τοποθετεῖ στὸ δυτικό τῆς μέρος. Καὶ κάτι ἄλλο: ἐνῶ ὁ Μωραϊτόπουλος παρουσιάζει τὸν Τοπχανὲ σὰ μιὰν ἀπέραντη στρατιωτικὴ βάση, ποὺ δὲν τῆς λείπει καμιὰ σχετικὴ ἐγκατάσταση, δὲν εἴπε τίποτε γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ. Αὐτὸ σημαίνει πώς τὴν ἐποχὴν αὐτὴ τουλάχιστο, δὲν ὑπῆρχε κανένα τέτοιο φρούριο. Κι δῆμος ὁ Μωραϊτόπουλος ἔγραψε γιὰ τὰ παιδιὰ τοῦ σχολειοῦ κι ἡταν ὑποχρεωμένος νὰ γράψει γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη τῆς ἐποχῆς του τὴν ἀλήθεια, ὥπως τὴ δέχονταν οἱ Τούρκοι. Αὐτοὶ ἡταν ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ἡταν ὅπως τὴν ἐκφράζει ὁ Μωραϊτόπουλος.

Τὴ γενικὴ αὐτὴν εἰκόνα γιὰ τὸν Τοπχανὲ ποὺ μᾶς ἔδωσεν ὁ Μωραϊτόπουλος θὰ τὴν ἀποσώσει μὲ περισσότερα καθέκαστα ὁ ταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ Ν. Θ. Σχινᾶς στὰ 1886. «Τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης», γράφει ὁ Σχινᾶς, «προασπίζουσιν ἀπὸ μὲν τῆς θαλάσσης 1). Ὁ ἐπιθαλάσσιος προμαχὸν τοῦ Τοπχανέ (ἡ ἀραιογράφηση τοῦ συγγραφέα), κείμενος ἐπὶ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ τείχους... Ὁ προμαχὸν οὗτος βυζαντινῆς κατασκευῆς... Ὁ περίβολος τοῦ προμαχῶνος τούτου. ἔχει τρεῖς εἰσόδους, μίαν πρὸς τὸν λιμένα, ἐτέραν πρὸς τὴν ξηρὰν ἀντικρύζουσαν τὴν πρώτην, καὶ τρίτην τὴν κυρίαν εἰσοδον ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ τοῦ Φρουροκομαχαλᾶ. Ὁ εἰσερχόμενος διὰ τῆς πύλης ταύτης εὑρίσκεται ἐντὸς προαυλίου ἄγοντος ἀπ’ εὐθείας ἐντὸς τῆς αὐλῆς τοῦ προμαχῶνος. Ἐντὸς τοῦ προαυλίου ὑπάρχει τὸ φρουραρχεῖον, ἐντὸς δὲ τῆς αὐλῆς τοῦ προμαχῶνος ὁ στρατών, τὸ μαγειρεῖον καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν ξηρὰν πλευρᾶς κεντρικαὶ ἀποθῆκαι ὅπλων καὶ πολεμοφοδίων, ἐκτεινόμεναι καὶ ὑπὸ τὴν γῆν. Ἐντὸς αὐτοῦ συνεδριάζει καὶ τὸ Στρατοδικεῖον»¹.

Πῶς γίνεται νὰ ξέρει τόσα καθέκαστα γιὰ τὸν Τοπχανὲ ὁ Σχινᾶς δὲ λέει. Στρατιωτικὸς δῆμος αὐτὸς φαίνεται πώς εἶχε κάποιες ἄλλες πηγές. «Ἡ περιγραφὴ του ὠστόσο δὲν ἀφήνει πιὰ ἀμφιβολίᾳ πώς ὁ Τοπχανὲς ἡτανε τὸ σπουδαιότερο φρούριο τῆς Θεσσαλονίκης, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Τούρκου στρατιωτικοῦ ἐπιθεωρητῆ καὶ μὲ τὴν κοινὴ γνώμη ποὺ διατύπωσε ὁ Μωραϊτόπουλος.

Τέλος, στὰ 1915, ὁ δικηγόρος τῆς Θεσσαλονίκης Κ. Τάττης, θὰ μᾶς πληροφορήσει πώς: «Ως γνωρίζουσιν οἱ πρεσβύτεροι κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς προκυμαίας... κατεδαφίσθη εἰς τῶν ἀρχαίων μεγάλων πύργων τοῦ γιαλοῦ-καποὺ εἰς τὴν εἰσοδον τῆς ἀγορᾶς, ἔτερος δέ, ὁ τοῦ Τοπχανέ (ἡ

1. Σχινᾶς Ν., 'Οδοιπορικά Μακεδονίας, τεῦχ. 1ο, Αθήνα 1886, σ. 180.

άραιογράφηση δική μου) πρό δλίγων ἐτῶν»¹.

“Ωστε τὸ βυζαντινὸ πύργο Σαμαρία, στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ φρούριο τῶν Βενετσιάνων (1423-1430), ὅταν πῆραν τὴν Θεσσαλονίκη οἱ Τούρκοι (1430), τὸν μεταχειρίστηκαν κι αὐτοὶ στὴν ἄρχῃ γιὰ φρούριο, μὰ μὲ τὸν καὶ τὸν ἔκαμαν καὶ Τοπχανέ τους. “Οταν πάλι στὰ 1912 ἡ Θεσσαλονίκη πέρασε ἀπ’ τοὺς Τούρκους στοὺς Ἑλληνες, τὸν μεταχειρίστηκαν κι αὐτοὶ γιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, μιὰ καὶ τὸν βρῆκαν κι ἔτοιμο καὶ κατάλληλο γιὰ ἔναν τέτοιο σκοπό.

Ἐτσι ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ λιμανιοῦ συνεχίζει ἀπὸ αἰῶνες μιὰ πολεμικὴ παράδοση, γιατὶ μόνο ἀπὸ δῶ μποροῦσαν νὰ ὑπερασπίζονται καὶ τὸ μουράγιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὸ μέσα τῆς πολιτείας, δπως ὑποστηρίζει ὁ Τούρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητής. Μὰ αὐτὴ ἡ ἄλλαγὴ χεριῶν εἶναι κι ἔνας ἄλλος μάρτυρας ἀκόμα πῶς τὰ ὀνόματα Σαμαρίας-Τοπχανές-Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου μιλοῦν γιὰ τὸ ἴδιο φρούριο τοῦ λιμανιοῦ, γιὰ τὸ ἴδιο ἀμυντικὸ χτηριακὸ συγκρότημα.

5. «Τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου»

Ἐνα ὄλλο πρόβλημα ποὺ ἔβγαλαν στὴ μέση οἱ τελευταῖες ἔρευνες γύρω ἀπ’ τὴ θαλασσινὴ ὁχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι καὶ τὸ «Φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ»². Στὸ σχετικὸ διάγραμμα τοῦ κάστρου κιόλας βλέπουμε ν’ ἀντικατασταίνει, τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ Φρούριο Τοπχανές.

Στὰ παλαιότερα σχετικὰ διαγράμματα βλέπουμε νὰ τοποθετοῦν στὴν ἴδια γωνιά: τοῦ Tafrali, τὸν Τοπχανέ καὶ τὸν πύργο Σαμαρία, τοῦ Θεοχαρίδη, τὸ Δυτικὸ Πύργο, τὸν Τοπχανέ καὶ τὸν Πύργο τῶν Βουργεσίων, τοῦ Γούναρη, τὸν Τοπχανέ³. Ἀναφέρων ἐδῶ πρόχειρα μόνο αὐτὰ τὰ διαγράμματα τοῦ κάστρου. Μὰ καὶ δλα τ’ ἄλλα τοποθετοῦν στὴ γωνιὰ αὐτὴ πρᾶτα τὸν Τοπχανέ κι ὑστερα προσθέτουν τ’ ἄλλα του ὀνόματα ποὺ εἴδαμε. Μὰ ἡ ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος μὲ τὸ συμπέρασμα πῶς στὴ ΝΔ γωνιὰ τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρξε τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ κι ὅχι ὁ Τοπ-

1. Τάττης Κ., Ἰστορικαὶ σελίδες Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον «Ο Γόρδιος Δεσμός», Θεσσαλονίκη 1915, σ. 67.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 306, καὶ σχ. 1 καὶ 13.

3. Tafrali, Topographie, τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς ἄρχαιας Θεσσαλονίκης, ἔξω ἀπ’ τὸ κείμενο, Θεοχαρίδης Γ., τοπογραφία καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΔ’ αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1959, τοπογραφικὸ διάγραμμα ἔξω ἀπ’ τὸ κείμενο. Γούναρης Γ., Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, μὲ τοπογραφικὸ διάγραμμα στὶς σ. 16-17.

χανές, μᾶς φέρνουν μπροστά στό έρώτημα: ύπηρξε, στ' ἀλήθεια, Φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ στή Θεσσαλονίκη; Τί πείθει πώς ύπηρξε ἐνα τέτοιο φρούριο καὶ ποιὸν σκοπὸν ύπηρετούσε;

Ἡ Θεσσαλονίκη τὶς πιὸ σκληρές ἔχθρικὲς ἐπιθέσεις ἐνάντια τῆς τὶς δεχόταν ἀνέκαθεν ἀπ' τὸ λιμάνι. Γι' αὐτὸ κι ἀνέκαθεν οἱ Θεσσαλονικιοί, Θερμαῖοι, Μακεδόνες, Βυζαντινοί, Βενετσιάνοι (1423-1430), τὸ λιμάνι τὸ φρόντιζαν καὶ τὸ συντηροῦσαν καὶ τὸ φύλαγαν μ' ἐνα ἀπ' τὰ πιὸ ἴσχυρά της φρούρια. Τὸ φρούριο αὐτὸ στὰ χρόνια τῆς βενετσιανοκρατίας τὸ ἑγαν, δπως εἶδαμε, Σαμαρία. Καὶ οἱ Τοῦρκοι, μόλις πῆραν τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, τὸ ἕδιο φρούριο, μὲ τ' ὄνομα Τοπχανές, μεταχειρίστηκαν γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ λιμανιοῦ.

Τὸ Βαρδάρι ὡς τὰ τώρα ἐμεῖς τὸ ξέραμε ἀπ' τὴν πύλη τοι, ποὺ δὲν ἦτανε καθόλου διαφορετικὴ ἀπ' τὶς ἄλλες πύλες τοῦ κάστρου. Πῆρε ὅμως ὄνομα κι ἀκούστηκε κι ἡ ἔδια κι ἡ περιοχὴ της, γιατὶ ἀπ' αὐτὴν περνοδιάβαιναν ἀνθρῶποι, ζῶα, κάρα, γιὰ νὰ ξεχυθοῦν κατὰ τὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, δπως ἦτανε καὶ τὸ ποτάμι Βαρδάρι, τὸ μεγαλύτερο ποτάμι τῆς Μακεδονίας, καὶ ἀπ' αὐτὸ πῆρε καὶ τ' ὄνομά της¹. Κι ἀκόμα γιατὶ ἀπ' αὐτὴν ἀρχινοῦσε δι πιὸ κεντρικὸς δρόμος τῆς πολιτείας, ἡ σημερινὴ Ἐγνατία, γιὰ νὰ φτάσει στ' ἀνατολικά της στὴν πύλη τῆς Καλαμαριᾶς, κάπου κοντὰ στὸ Σιντριβάνι. Στὸ τέλος θὰ μείνει μόνο τ' ὄνομα Βαρδάρι γιὰ δῆλη τὴν περιοχὴ, χωρὶς νὰ θυμούμαστε τίποτ' ἄλλο ἀπ' αὐτό.

Τὸ Βαρδάρι λοιπὸν οὔτε καμιὰ ξεχωριστὴ πολεμικὴ σημασία εἶχε καμιὰ φορὰ οὔτε καμιὰ πολεμικὴ πυράδοσή του φύλαξε, ὅστε νὰ τὸ τιμήσουμε γι' αὐτήν.

Γιὰ τὸ Βαρδάρι μίλησε πρῶτος στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας δ Τοῦρκος ταξιδιώτης Χατζή Κάλφα ποὺ πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη στὰ μέσα περίπου τοῦ 17ου αἰώνα. Ὁ ταξιδιώτης αὐτός, στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, εἶδε ἐναν πύργο στὴν πύλη τοῦ Βαρδαριοῦ κι ἐναν ἄλλο στὴν ἀντίστοιχη ἀνατολικὴ πύλη τῆς Καλαμαριᾶς. Οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι ὅμως πρέπει νὰ ἦτανε κατάλωπα βυζαντινὰ καὶ χωρὶς ὄλλο τέτοιοι πύργοι πρέπει νὰ ύπηρχαν καὶ στὶς ἄλλες πύλες τοῦ κάστρου. Μᾶς τὶς θυμίζουν κάπως

1. Ἀπὸ ἀνάλογη αἵτια εἰπαν καὶ Πύλη Ληταία, Πύλη Καλαμαριᾶς κ.λ.. Σὲ μιὰ χαλκογραφία τοῦ 17 αἰώνα μὲ τὴν Πύλη τοῦ Βαρδαριοῦ (Heuzey et Dauet, Voyage archéologique de Thessalonique, en Macédoine, Paris 1876, σ. 272) βλέπουμε ὄλάκερο τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τῆς Πύλης τοῦ Βαρδαριοῦ. Δὲν παρατηροῦμε ὅμως σ' αὐτὴν κάτι της ξεχωριστὸ ἀπὸ ὄλλες ἀνάλογες πύλες μεσαιωνικοῦ κάστρου πολιτείας ἥ μοναστηριοῦ, γιὰ νὰ πούμε πώς ἦταν φρούριο κάποτε. Είναι μιὰ πύλη συνηθισμένη. (Βλ. Τσούρκας Κλεοβ., Τὸ Ὀδοιπορικὸ ἐνὸς Ἰησουίτου ιεραποστόλου εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1712-1714, «Μακεδονικά» 8, 1968, 365-397).

οί πύλες ποὺ βλέπουμε ἀκόμα καὶ σήμερα στὰ μοναστήρια τοῦ Ἀγίου Ὁρούς, δῆπος καὶ ἄλλων μοναστηριῶν ποὺ δὲν τοὺς ἔχουν καταστρέψει ἀκόμα ἢ ποὺ δὲν ἔχουν πέσει¹. Ἐπειδὴ λοιπὸν αὐτοὶ οἱ δυὸς πύργοι δὲν εἶχαν πιὰ καμιὰ πολεμικὴ σημασία, οἱ Τοῦρκοι τὸν πύργο τῆς Καλαμαριᾶς τὸν ἄφησαν κι ἐπεσε, συντήρησαν δῆμος τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ Βαρδαριοῦ, γιατὶ τὸν χρειάζονταν². Σ' αὐτὸν πρόσθεσαν ἔνα κανονοστάσι γιὰ 14 κανόνια.

Γιὰ τὸν πύργο αὐτόν, στὴ νέα του τὴ μορφή, μίλησε πρῶτος ὁ Τσελεμπή στ' Ὁδοιπορικό του στὰ 1668. Ὁ Τσελεμπή δῆμος μιὰ μιλάει γιὰ πύργο, μιὰ γιὰ φρούριο καὶ μιὰ γιὰ ἡρινούμα, σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ μετάφραση τοῦ Μοσχόπουλου· ἵσως, ἐπειδὴ δὲν ἦταν στρατιωτικός, δὲν ἐπέμεινε στὴ στρατιωτικὴ ὁρολογία μὲ αὐστηρότητα³. Μὰ οὕτε καὶ στὴν ἀναγραφὴ τῶν ὀχυρῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀκολούθησε κάποια σειρὰ τοπικὴ ἢ ἀξιολογικὴ. Ἀπ' τὸ ὀχυρὰ ὑστόσο τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ ἀναφέρνει—τὰ παίρνω ἐδῶ μὲ τὴ σειρὰ ποὺ τὰ συναντοῦμε στ' Ὁδοιπορικό του—τὰ ὀχυρὰ τοῦ Βαρδαριοῦ, τῆς Καλαμαριᾶς καὶ τοῦ Τριγώνιου (Κουσακλί·Κουλέ, Τσιντσιρλί·Κουλέ) δὲν μπορεῖ νὰ ἥτανε φρούρια, μὲ τὴν κλασικὴ ἔννοια ποὺ ἔρουμε τὸν ὅρο. Ἡτανε πύργοι ἀπλοὶ μὲ κανονοστάσια καὶ κανόνια. Φρούρια ἥτανε μόνο τὸ Ἐφταπύργιο κι δὲ Τοπχανές.

Μόνο γιὰ Φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ μίλησε ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητὴς στὰ 1733. Αὐτὸς πάλι εἶπε φρούρια δῆλα τὰ πολεμικὰ χτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ πύργους καὶ φρούρια, ποὺ εἶχανε κανόνια. “Οπως λέει στὴ σχετικὴ του ἔκθεση ἀπ' τὶς 7 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1733, πέρασε ἀπ'

1. Ὁ ρλάνδος Α., Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Β' ἔκδ., Ἀθήνα 1958, σ. 10 καὶ 13, εἰκ. 4 καὶ 5.

2. Τὸ κεφάλαιο ἀπ' τὴν Ἰστορικὴ Γεωγραφία τοῦ Τούρκου περιηγητῆ Μούσταφα Μπέντι Αμπνταλά Χατζή Κάλφα, ποὺ μιλάει γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη τὸ χειμεταφράσει ἀπ' τὰ γερμανικὰ ὁ καθηγητὴς (Πολ. Ἐνεπεκίδης. ‘Η πληροφορία ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ λέει: «Δίπλα στὶς πύλες τοῦ Βαρδάρη καὶ Καλεμριέ ὑπάρχουν δύο μεγάλα φρουριακὰ ἔργα. Τὸ ἔνα τὸ λένε δὲν πύργος τοῦ Βαρδάρη καὶ τὸ ἄλλο δὲν πύργος τοῦ Καλεμριέ (Ἐνεπεκίδης Π., Πηγὲς καὶ μελέτες γιὰ τὴν ἴστορια τῆς τουρκοκρατίας στὶς Ἑλληνικὲς χώρες, τ. Α’, Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ χρόνια 1875-1912, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 179). Ὁ Χατζή Ιωάννον (Ἀστυγραφία, 28) γιὰ τὸν πύργο τῆς Καλαμαριᾶς γράφει: «Οὐ δὲ πύργος τῆς Καλαμαριᾶς θὰ είνει καταστραφεῖς τις πύργος ἐπὶ τῆς δημονόμου πύλης». Ὁ Χατζή·Κάλφα μίλησε γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα. Πέθανε στὰ 1657. Λίγο ἀργότερα, στὰ 1668, δὲ Εβλιγιά Τσελεμπή θὰ δονομάσει πύργο τῆς Καλαμαριᾶς τὸ Λευκὸ Πύργο (Μοσχόπουλος, Ἡ Ἑλλάς, σ. 330, 331).

3. Μιὰ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια εἶναι καὶ τούτη: ἐνῶ τελειώνει τὴν προηγουμένη συνταχτικὴ περίοδο μὲ τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου, ἀρχίζει τὴν παρακάτω μὲ τὸ «Ο πύργος οὗτος τοῦ Βαρδάρου». Αὐτὸς μπορεῖ νὰ ‘ναι καὶ σφάλμα τοῦ μεταφραστῆ, ἐκφράζει δῆμος τὴν ἐντύπωση ποὺ τοῦ ἀφέσει τὸ κείμενο τοῦ Τσελεμπῆ.

τὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ νὰ καταγράψει τὰ κανόνια καὶ τὰ πυρομαχικά τῶν φρουρίων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ν' ἀναφέρει ὅ,τι τοὺς ἔλειπαν. Περιγράφοντας λοιπὸν τὰ φρούρια ὁ ἐπιθεωρητὴς αὐτός, ξεκινάει ἀπ' τὸ φρούριο τοῦ Ἐφταπύργιου, ποὺ ἦταν τὸ σημαντικότερο τῆς Θεσσαλονίκης, κι ὑστερὸν ἀναφέρει καὶ τ' ἄλλα, μὰ μὲ σειρὰ τοπική καὶ ὅχι ὀξιολογική. Ἔτσι ἀπ' τὸ Ἐφταπύργιο (Γεντί-Κουλέ) περνάει στὸ Σέι-Σού (Χίλια Δεκαντρα) (Ἀχμέτ-Πασά), κατεβαίνει στῆς Καλαμαριᾶς, τραβάει ἵσια στὸν Τοπχανέ, στὰ δυτικά, δίπλα στὸ λιμάνι, κι ἀπὸ κεῖ στὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ¹.

Γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές λέει πῶς «Τὸ φρούριο τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας, δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως, ἥσαν δὲ παλαιόθεν τοποθετημένα ἐπὶ τοῦ ἄνω καὶ κάτω διαμερίσματος αὐτοῦ 20 τηλεβόλα»². Γιὰ τὸ φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ λέει πῶς «Τὸ φρούριον τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας καὶ δεσπόζει τῆς τοποθεσίας Μπές Τσινάρ καὶ τῆς εἰς τὸ τεῖχος κειμένης πύλης Βαρδαρίου... εἰς τὰ διάμεσα τῶν ἐπάλξεων τοῦ περιτειχείσματος ὑπῆρχον παλαιόθεν 14 τηλεβόλα τοποθετημένα»³. Ἐδῶ εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειώσουμε πῶς μὲ τὴ λέξη «παραλία» ὁ Τούρκος πιθεωρητὴς δὲν τοποθετεῖ τὸ φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ δίπλα στὴ θάλασσα, μὰ δίπλα στὸ βάλτο ποὺ ξεκινοῦσε ἀπ' τὴν ἄκρη τῆς θάλασσας, περνοῦσε δίπλα ἀπ' τὸ κάστρο μὲ τὴν πύλη τοῦ Βαρδαριοῦ κι ἔφτανε ὡς τὴν Μπάρα, τὴ σημερινὴ Ραμόνα. Ἀκόμα καὶ ἡ λέξη Μπάρα θυμίζει τὸ βάλτο αὐτόν.

Ἔτσι μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν δυὸς αὐτῶν φρουρίων ὁ Τούρκος ἐπιθεωρητὴς μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο, γιὰ νὰ κρίνουμε ἀντικειμενικὰ ποιὸ ἀπ' τὰ δυὸ τὰ φρούρια ἦταν γιὰ νὰ φυλάγει τὸ λιμάνι. Ὁ Τοπχανές, ἀπὸ ὀχυρωμένος πύργος τῶν Βενετσιάνων, στὰ χέρια τῶν Τούρκων ἔγινε ἔνα ἀπέραντο χτηριακὸ συγκρότημα κι ἡ σημαντικότερη στρατιωτικὴ τους βάση στὴ Θεσσαλονίκη. Μιὰ στρατιωτικὴ βάση ὅμως σὰν τὸν Τοπχανέ ποὺ ἀγκάλιαζε ὅλη τὴ ΝΔ μεριὰ τῆς Θεσσαλονίκης (τὸ λιμάνι μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ) δὲ χρειαζόταν δίπλα τῆς κι ἔνα δεύτερο φρούριο. Ὁ βυζαντινὸς πύργος τῆς πύλης τοῦ Βαρδαριοῦ, μ' ὅλες τὶς προσθῆκες καὶ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ τοῦ εἶχαν κάμει, ἔμεινε πύργος μὲ τὸν ἴδιο πάλι προορισμό: νὰ φυλάγει τὴν πύλη τοῦ Βαρδαριοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κάστρου, μὰ νὰ προστατεύει καὶ τὸ Μπεχτσινάρ. Καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι κατηγορηματική. Ἔνας πύργος ὅμως μὲ τόσο περιορισμένο χρέος δὲ μποροῦσε ποτὲ νά 'ναι φρού-

1. Βασδραβέλλης, Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, σ. 200-202.

2. Βασδραβέλλης, Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, σ. 201.

3. Βασδραβέλλης, Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, σ. 201-202.

ριο. Άκομα και σὰν χιήρια ήταν όλότελα διαφορετικὰ τὰ φρούρια αὐτά.

“Υστερ’ ἀπ’ τὴν πληροφορία τοῦ Χατζῆ Κάλφα γιὰ τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ Βαρδαριοῦ καὶ τὰ κείμενα τῶν δυὸς ἄλλων Τούρκων ποὺ εἶδαμε λίγο πρίν, δύως καὶ ἀπὸ τ’ ἄλλα ίστορικὰ στοιχεῖα ποὺ εἶδαμε, δὲ μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὴ γνώμη πώς ὑπῆρξε, στ’ ἀλήθεια, φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ.

‘Εδῶ μποροῦμε νὰ προσθέσουμε καὶ κάτι ἄλλο. Γιὰ πύργο ἡ γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ δὲ μίλησαν οὕτε οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες ἢ ἄλλοι ἐμποροὶ ποὺ πέρασαν ἀπ’ τὴ Θεσσαλονίκη κι ἔκαμαν ἀναφορὲς ἢ ἔγραψαν ἀπομνημονεύματα. Δὲ μίλησαν, βέβαια, καὶ γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές, μίλησαν δημος γιὰ κάποιο ὁχυρὸν ἢ πύργο στὴ ΝΔ γωνιὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ δὲν ήταν ἄλλο ἀπ’ τὸ φρουριακὸ συγκρότημα Τοπχανές.

Θ’ ἀναφέρω ἀκόμα τὸν Tafrali ποὺ στὶς ἔρευνές του τὶς τοπογραφικὲς γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη μπόρεσε νὰ κινηθεῖ μέσα στὴν πολιτεία πιὸ ἀνετα ἀπὸ ἄλλους. Φαίνεται πώς αὐτὸς εἶχε κάποια σχετικὴ ἀσυλία, εἶχε μαζί του σχεδὸν πάντοτε κάποιον καθηγητὴ τοῦ Γαλλικοῦ Λυκείου καὶ τὸν φύλαγε κι ἔνας ζαπτιές. ‘Ωστόσο δὲ μίλησε οὕτ’ αὐτὸς γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ¹. Μίλησε μόνο γιὰ τὸν Τοπχανέ που τὸν δέχεται κιόλας γιὰ τὸ Σαμαρία τῶν Βυζαντινῶν². Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πώς ἡ Θεσσαλονίκη στὴν ἐποχή του, μ’ ὅλες τὶς καταστροφὲς ποὺ τῆς εἶχαν κάμει οἱ Τούρκοι τὸν τελευταῖο μισὸ αἰώνων, φύλαγε ὠστόσο ἀκόμα πολὺ χρῆμα βυζαντινό.

“Οπως κι ἂν τὸ μελετήσουμε λοιπὸν τὸ πρόβλημα «Φρούριο τοῦ Βαρδαριοῦ», εἴτε ἀπ’ τ’ ἀνασκαφικὰ εἰνοήματα εἴτε ἀπ’ τῆς ὑπεύθυνες πληροφορίες τοῦ Τούρκου στρατιωτικοῦ ἐπιθεωρητῆ, δύως καὶ ἀπ’ τοῦ Τούρκου ταξιδιώτη Τσελεμπή σὲ σχέση μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Τούρκου Χατζῆ Κάλφα γιὰ τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ Βαρδαριοῦ, εἴτε, τέλος, ἀπ’ τὶς τοπογραφικὲς καὶ τὶς ιστορικὲς ἔρευνες Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν, τὸ συμπέρασμα εἶναι πώς ἔνα τέτοιο φρούριο δὲν ὑπῆρξε.

6. Ὁ Τσερέμπονλος

‘Ο Καμενιάτης περιγράφοντας τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης εἶπε γιὸ τὸ μόλι του: «(δι τεχνίτης) μέσον γὰρ ἀπείρξας διά τινος τείχους τὴν τῶν ὑδάτων ἐπίρροιαν, συναπεῖρξεν ἐκ τοῦ πρὸς θάλασσαν καὶ τῶν πνευμάτων τὸν κλύδωνα»³. Καὶ προσθέτει στὴ σινέχεια: «τῷ διαφράγματι

1. Tafrali, Topographie, σ. C-D. Ὁ Χατζῆ Ιωάννου ξομολογεῖται πώς «Ἀναγκαῖον θεωροῦμεν νὰ γράψωμεν ὅτι οὐδέποτε ἐτολμήσαμεν νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν» (Χατζῆ Ιωάννος, Ἀστυγραφία, σ. 48).

2. Tafrali, Topographie, σ. 14, 93.

3. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig G., Berlin 1973 σ. 6, στ. 95-2.

τι τοῦ τῆδε τείχους» (οἱ ἀραιογραφήσεις δικές μου)¹. Μὲ τὶς λέξεις τείχος καὶ διάφραγμα θέλει νὰ πεῖ τὸ μόλο.

Πιὸ καθαρὰ ὅμως γιὰ τὸ μόλο θὰ μιλήσει ὁ Ἀναγνώστης ποὺ θὰ πεῖ: «διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατείχισματος (Τζερέμπον λοιπόν τοῦ καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) (οἱ ἀραιογραφήσεις δικές μου)².

‘Ωστόσο καὶ οἱ δυὸι αὐτοὶ χρονικογράφοι μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο μόλο τοῦ λιμανοῦ της Θεσσαλονίκης, μὰ μόνο ὁ Ἀναγνώστης μᾶς λέει καὶ τὸνομά του.

Πρῶτος τὸν ὅρο Τσερέμπουλος, δχι ὅμως γιὰ τὸ μόλο, τὸν πρόσεξε ὁ Εὐστάθιος ποὺ καταπιάστηκε καὶ μὲ τὴν ἐτυμολογία του. ‘Ο Εὐστάθιος λοιπὸν ἐτυμολογεῖ τὸν ὅρο ἀπ’ τὶς λέξεις σῦριγξ καὶ ἔμβολος. Οἱ λέξεις κιοδλας ὑπὸν μοος καὶ ὁ χετὸς ποὺ μεταχειρίστηκε, γιὰ νὰ ἔξηγησει τὸ νόημά του, λαγούν μιι γιὰ τ’ ἀκάθαρτα νερά, μαρτυροῦν πώς γιὰ τὴν ἐτυμολογία του πῆρε ἀφορμὴ ἀπ’ τ’ ὄνομα τοῦ κεντρικοῦ λαγουμιοῦ της πολιτείας, ποὺ τὸ λεγαν Τσερέμπον λοιπόν. Ἔτσι ὁ Εὐστάθιος ἐτυμολογώντας τὸν ὅρο, δὲ μᾶς θύμισε μόνο τὸ ἀπεχετευτικὸ σύστημα της μεσαιωνικῆς Θεσσαλονίκης, μὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ λαγουμιοῦ της³.

Τὸ σχῆμα ὅμως τοῦ λαγουμιοῦ καὶ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὅρου, ποὺ πρότεινε ὁ Εὐστάθιος τὰ ἐπιβεβαίωσε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰώνα κι ὁ Χατζῆ Ιωάννου ἀπὸ κάποια ἡρείπια λαγουμιοῦ ποὺ βρῆκε στὰ δυτικὰ της Θεσσαλονίκης. «Εἰς τὸ δυτικὸν μέρος της πόλεως», γράφει ὁ Χατζῆ Ιωάννου, «...σώζονται τὰ ἡρείπια σωληνωτῆς ἐκ πλίνθων στοᾶς, ἥτις φρονοῦμεν ἦτο τὸ τσυρέμβολον τῶν βυζαντινῶν... ἦτο ὑδραγωγός

1. Καμενιάτης, ἔκδ. Βöhlig, σ. 6, στ. 3-4.

2. Αναγνώστης, ἔκδ. Τάρα, σ. 38, στ. 31-33. Τὸ γραμματικὸ γένος τοῦ ὅρου εἶναι ἀρσενικό. Πβ. «Εἰς τὰς τριήρεις εἰσίστι, πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτόν... (δηλαδὴ τὸν Τσερέμπουλο) ἐκ τοῦ λιμένος καθορμισθείσας (Αναγνώστης, ἔκδ. Τσάρα, σ. 38, στ. 33-35.

3. Κουκουλές Φ., Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου. Τὰ Λαογραφικά, τ. Α', Αθήνα 1950, σ. 385. ‘Οιδιος, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ Γραμματικά, Αθήνα 1953, σ. 26-27, 55, 127. ‘Ο Κοκκουλές νομίζει πιθανότερη τὴν ἐτυμολογία ἀπ’ τὸ σύρω καὶ ἔμβολος, διπὼς ὑποστηρίζουν καὶ οἱ μεσαιωνικοὶ τύποι σερέμπολος καὶ τζερέμπον λοιπός (Κουκουλές, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, τὰ Γραμματικά, σ. 127, πβ. καὶ σ. 55). ‘Ο καθηγητής Θεοχαρίδης δέχεται γιὰ συνθετικὰ τοῦ ὅρου τὶς λέξεις terra καὶ embolus, Βιβλιοκρισία, σ. 386 ἢ κέρας-ξμβολον μὲ τὸ βυζαντινὸ «τσιτακισμό». (Θεοχαρίδης, Ιστορία της Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, σ. 84, σημ. 2. Πβ. καὶ Τσάρας Γ., Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης I, ‘Εκβολος-Έκβολη, «Βυζαντιακά» 2 (1982) 29-35.

τις μᾶλλον καθαριστικός τῆς πόλεως¹. Καὶ συμπληρώνοντας τὴν περιγραφή του λίγο παρακάτω λέει: «Εἶναι οἰκοδόμημα θολωτὸν ἐκ πλίνθων καὶ οὐχὶ ὑπόγειον»². Ἐτσι δὲ Χατζῆ Ιωάννου συμπλήρωσε τὴν ἐτυμολογία τοῦ Εὔσταθίου καὶ μὲ τὸ σχῆμα τοῦ λαγούμιοῦ, ἀκόμα καὶ μὲ τὰ ὄλικὰ ποὺ μεταχειρίστηκαν, γιὰ νὰ τὸ χτίσουν. Μὲ τὶς δυὸ λοιπὸν αὐτὲς παρατηρήσεις του γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι δὲ Χατζῆ Ιωάννου μᾶς ἔδωσε σωστὰ καὶ τὸ μέτρο, γιὰ νὰ ἴδουμε τὸ μόλι ἀπ’ τὴ σωστή του σκοπιὰ σὰν ἔργο, μὰ νὰ ἔξεγγήσουμε καὶ τ’ ὄνομά του.

Οἱ Θεσσαλονικιοὶ τ’ ὄνομα Τσερέμπουλος τὸ μεταχειρίζονταν ἀπὸ πολὺ παλιότερα γιὰ τὸ κεντρικὸ λαγούμι τῆς πολιτείας, ποὺ κατέβαζε τ’ ἀκάθαρτα νερά της στὸ λιμάνι. Γι’ αὐτὸ καὶ, ὅταν ἔχτιζαν τὸ μόλι καὶ τὸν εἶδαν νὰ κατέβαίνει κατὰ τὴ θάλασσα, νόμισαν πῶς αὐτὸ ποὺ ἔχτιζαν ἦτανε τὸ κεντρικὸ λαγούμι τῆς πολιτείας καὶ τὸ συνέχιζαν. Ἡτανε τόσο φυσικὸ νὰ τοὺς ἔειγελάσει τὸ σχῆμα του, γιὰ νὰ τὸν νοματίσουν κι αὐτὸν Τσερέμπουλο.

Μὰ δὲ μόλιος αὐτὸς σὰν ἔνα ἔργο δχυρωματικὸ πρέπει ν’ ἀγκάλιαζε ταυτόχρονα ὀλάκερη τὴ νοτιοδυτικὴ γωνιὰ τοῦ κάστρου, μὲ τὴν Ἐκβολὴν τοῦ Καμενιάτη καὶ τὸ Σαμαρία τοῦ Ἀναγνώστη, καὶ δενότανε μαζί τους σ’ ἔνα ὀργανικὸ σύνολο. Μ’ αὐτὸν τὸν τρόπο δὲ Τσερέμπουλος καὶ τὸ δχυρωματικὸ συγκρότημα τῆς γωνιᾶς αὐτῆς καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του φύλαγε. Ξεκινοῦσε λοιπὸν ἀπὸ δῶ, κατέβαινε προχωρώντας ἀπ’ τὴ δυτικὴ μεριὰ τοῦ λιμανιοῦ, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐδαφικὲς συνθῆκες ποὺ συναντοῦσε μέσα στὴ θάλασσα καὶ ὅταν ὑστερα ἔφτανε στὸ ἴδιο πάνω κάτω ὑψος μὲ τὸν ἀντικρινὸ τὸν πύργο, τῆς ἀνατολικῆς παραλίας τοῦ λιμανιοῦ, ἐστριβε κατὰ τ’ ἀνατολικὰ σὰν ἔνα λυγισμένο χέρι. Προχωροῦσε τώρα πάντα κατὰ τ’ ἀνατολικά, δσο νὰ ζυγώσει κάμποσο στὸν πύργο κι ἐκεῖ σταματοῦσε μ’ ἔνα δικό του πύργο. Μ’ αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι ἔκαμναν τὸ ἔμπα τοῦ λιμανιοῦ. Ἐτσι τὸ λιμάνι μὲ τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ Τσερέμπουλου καὶ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ βόρεια τὴ δική του, ἔπαιρνε τὸ τετράγωνο σχῆμα του, δπως τὸ περιέγραψε δὲ Καμενιάτης καὶ τὸ βρῆκε ἀκόμα κι δὲ Χατζῆ Ιωάννου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰώνα (1880)³.

Τὴν πορεία αὐτὴ τοῦ Τσερέμπουλου τὴ βεβαιώνει ἀκόμα καὶ τὸ γε-

1. Χατζῆ Ιωάννε, 'Αστυγραφία, σ. 65.

2. Χατζῆ Ιωάννο, 'Αστυγραφία, σ. 67.

3. Χατζῆ Ιωάννο, 'Αστυγραφία, σ. 36. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἀπ’ τὸν δο ἀκόμα αἰώνα, στένευαν τὸ ἔμπα τῶν λιμανιδῶν μὲ τεχνητοὺς μόλους κι ἔχτιζαν καὶ στὶς δυὸ ὄκρες τοὺς ἀπὸ ἔναν γερὸ πύργο, ποὺ μποροῦσαν νὰ τὸν φράζουν μὲ μιὰν ἀλυσίδη. Αὐτοῦ ἥτανε τὰ «κλεῖθρα τῶν λιμένων».

γονὸς πώς, δταν ἔπεσε ἡ Θεσσαλονίκη στοὺς Τούρκους στὰ 1430, οἱ βενετσιάνικες γαλέρες, γιὰ νὰ πάρουν τοὺς ἐπίσημους Βενετσιάνους ποὺ εἶχαν ἀμπαρωθεῖ, λίγο πρίν, στὸν πύργο Σαμαρία, ἔφυγαν ἀπ' τὸ λιμάνι μαζὶ καὶ μὲ μερικοὺς ἀκόμα ἐπίσημους καὶ πῆγαν στὸν Τσερέμπουλο. Ἐδῶ ἦρθαν ἀπ' τὸν πύργο Σαμαρία καὶ οἱ Βενετσιάνοι ποὺ ἦταν ἀμπαρωμένοι σ' αὐτὸν ἀπὸ πρίν, μπῆκαν κι αὐτοὶ στὶς γαλέρες κι ἔφυγαν ὅλοι μαζὶ¹. Ὁπως βλέπουμε δηλαδὴ ὁ Τσερέμπουλος ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ Σαμαρία ἀπὸ κάποιο σημεῖο ἔξω ἀπ' τὸ λιμάνι, ἀπ' τὴ δυτική του πλευρά, ποὺ ἦταν στὴ θάλασσα τὴν ἀνοιχτή. Γι' αὐτὸ καὶ μπόρεσαν νὰ φύγουν οἱ Βενετσιάνοι, δίχως νὰ κινδυνέψουν ἀπ' τοὺς Τούρκους. Μὰ καὶ μόνο πώς ὁ Τσερέμπουλος ἔφτασε ὥς τὰ χρόνια τοῦ Ἀναγνώστη (1430) καὶ πὼς τὸ τετράγωνο σχῆμα του τὸ λιμάνι τὸ κράτησε ὡς τὰ χρόνια τοῦ Χατζῆ Ἰωάννου (1880), δείχνει πώς ὁ Τσερέμπουλος ἦταν ἕνα ἔργο γεροχτισμένο, μὲ ὑλικὰ δηλαδὴ ὅσο γινόταν πιὸ σκληρά, γρανιτένια. Γιατὶ ὁ μόλος στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶχε νὰ παλέψει μόνο ἐνάντια στ' ἄγρια κύματα τοῦ κόλπου, μὰ κι ἐνάντια στὶς κάθε λογῆς κατεβασιὲς τῶν ποταμιῶν ποὺ ἦταν ἔχτροι του μόνιμοι κι ἀδάμαστοι. Ὁ Τσερέμπουλος δηλαδὴ ἦταν ἕνα ἔργο βασικὸ καὶ γιὰ τὴ σιγουριὰ καὶ γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ λιμανιοῦ καὶ φυσικὰ καὶ τῆς πολιτείας καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ κινδυνέψει οὕτε ἀπὸ θεομηνίες οὕτε ἀπὸ ἄλλους ἔχτρους. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Καμενιάτη γιὰ τεῖχος καὶ τοῦ Ἀναγνώστη γιὰ διατείχη στὸν λιμανιοῦ τὸν χτίσουν. Οὕτε δηλαδὴ πώς μεταχειρίστηκαν τὰ ὑλικὰ ποὺ ἔβγαζαν ἀπ' τὴ θάλασσα, δταν ἄνοιγαν τὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (Μπακιρτζῆς) οὕτε χῶμα (Θεοχαρίδης).

Τὸ πρόβλημα τοῦ μόλου στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετώπισαν πρῶτοι πρῶτοι οἱ Θερμαῖοι. Τὸ ἵδιο, ἀπ' τὴν πρώτη στιγμῆ, πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετώπισαν καὶ οἱ Μακεδόνες, δταν διαμόρφωσαν τὴ Θέρμη σὲ Θεσσαλονίκη καὶ χρειάστηκε νὰ προσαρμόσουν τὸ λιμάνι τῆς στὶς ἐμπορικὲς καὶ πολεμικὲς τους ἀνάγκες. Ὁ μόλος κιόλας γιὰ τὸ λιμάνι τους θὰ ἦταν ἐν' ἀπ' τὰ πρῶτα ἔργα ποὺ θὰ φρόντισαν οἱ Μακεδόνες γιὰ τὴ νέα τους πολιτεία. Τὸ μόλο δμως πρέπει νὰ τὸν ἀντιμετώπιζαν γενικότερα ὅλα τὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου μὲ μιὰ κοινὴ τεχνικὴ ποὺ τὴν προσάρμοζαν στὶς ἐδαφικὲς συνθῆκες ποὺ συναντοῦσαν στὸ καθένα τους.

1. «Οἱ (ἐπίσημοι Βενετσιάνοι) καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τσερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰλόθαμεν) εἰς τὰς τριήρεις εἰσίαστι, πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτόν, μετὰ προσιόντων ἄλλων ἐκ τοῦ λιμένος, καθορμισθείσας». Ἀναγνώστης, 38, 31-35.

Οι άρχαιότεροι Ἑλληνες τῆς νότιας Ἑλλάδας τὸ μόλιο τὸν ἥξεραν αἰῶνες πρὶν ἀπ' τοὺς Μακεδόνες. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμ' ἐδὴ πώς στὸν Πειραιά, στὰ χρόνια τοῦ Θεμιστοκλῆ (5ος αἰώνας) οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν κάμει τρία λιμάνια, δπως τὰ περιγράφει στ' Ἀττικά του ὁ Παυσανίας, καὶ τὸ καθένα τους μὲ τὸν ἀπαραίτητο μόλιο του¹. Ἡτανε λοιπὸν πολὺ φυσικὸ τὴν πείρα τους νὰ τὴν ἐκμεταλλευτοῦν καὶ οἱ Μακεδόνες γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, ἀν δχι καὶ οἱ Θερμαῖοι πρὶν ἀπ' αὐτούς. Μὰ οἱ Μακεδόνες τώρα, μαζὶ μὲ τὴν πλουσιότερη πείρα τους, εἶχαν καὶ τὴν πολὺ περισσότερο ἑξελιγμένη τεχνική τους.

Γιὰ τὸ μόλιο τῆς Θεσσαλονίκης ἀνασκαφικὰ ενρήματα δὲ μίλησαν ἀκόμα ὡς τὰ σήμερα. Μίλησαν μόνο ὄρισμένα κείμενα, δσο κι ἀν σ' αὐτὰ πάλι δὲ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε μιὰ συνέχεια ἀπὸ σχετικὲς πληροφορίες. Ἔτσι τὴν πρώτη γραφτὴ πληροφορία γιὰ μόλιο στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, τὴ συναντοῦμε τὸν 7ο αἰώνα στὸ Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα. Σ' αὐτὸν λοιπὸν διαβάζουμε: «καὶ κατασκευάσαι τινὰς ἐκ ἔνδημον βάσεις ἐν τῷ λιμένι, ἐν αἷς τὴν ἀπόθεσιν τῆς ἀλύσεως ἐποιήσαντο»². Ὑπῆρχε δηλαδὴ κάποιος μόλιος στὸ λιμάνι ποὺ τὸν ἔκλειναν κιόλας μὲ μιὰν ἀλυσίδα. Διαβάζουμε ἀκόμα πώς: «ὅτε καὶ τῇ θαλάσσῃ τὴν ἔνδημον γῆν καὶ πλατεῖαν ἐπιθεῖναι κατεμηχανήσαντο, ὡς ἀν δι' αὐτῆς ἐπὶ τὸν λιμένα δυνηθῶσιν εἰσδῦναι τῆς πόλεως»³. Μὰ καὶ ἀλλοῦ: «ἡ ὑπάρχειν (πλοῖα) πρὸς παραφυλακὴν τοῦ στομίου τοῦ ἐνταῦθα λιμένος»⁴. Ὁλες αὐτὲς λοιπὸν οἱ πληροφορίες βεβαιώνουν πώς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε τὸ μόλιο του. Καὶ δ μόλιος αὐτὸς δὲν μπορεῖ νά 'ναι τοῦ 7ου αἰώνα, μὰ πολὺ παλιότερος καὶ πρέπει νὰ συνεχίζει κάποιον ἄλλον ἀκόμα παλιότερο⁵.

1. Ὁ Θεμιστοκλῆς κιόλας, δχρώνοντας τὸν Πειραιά, σχεδίασε ταυτόχρονα καὶ τὴν δχύρωση τὸν λιμανιῶν. Δὲν ξέρουμε ὅμως τὸ σχέδιό τους, γιατὶ τὴν ἀνακαίνισε ὁ Κόδωνας ἀμέσως ὕστερ 'ἀπ' τὰ 391 π.Χ. Ὀστόσο, ἀπ' τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Ἀρχαίου Πειραιᾶ, δπως καὶ ἀπ' τὴ σχετικὴ ἀναπαράστασή του ποὺ ἔκαμε ὁ Ἡλ. Μούτσος ποὺ λιμάνι, μὲ τὰ τρία λιμάνια (Κάνθαρος-Μέγας Λιμήν, Ζέα-Πασαλιμάνι, Μουνιχία-Τουρκολίμανο) μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε πῶς πάνω κάτω ἥτανε καὶ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ διαμόρφωσαν οἱ Μακεδόνες (Βλ. Παυσανίας, Ἀττικά, Ἀθήνα 1974, σ. 104-105, σημ. 30. Ὁ Ιδιος, Βοιωτικά-Φωκικά, 1969, σ. 126, σχημ. 73 καὶ σ. 136, σχημ. 81).

2. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, σ. 176, στ. 19-20.

3. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, σ. 151, στ. 26-28.

4. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, σ. 175, στ. 24.

5. Ὁ καθηγητὴς Vickers (Sea Walls, σ. 271) ἔχει τὴ γνώμη πῶς ἡ Θεσσαλονίκη τὸν 7ον αἰώνα δὲν εἶχε μόλιο. Αὐτὸν ποὺ περιγράφει ὁ Καμενιάτης, λέει, τὸν ἔχτισαν ἀργότερα, μὰ πρὶν ἀπ' τὰ 904. Γιὰ νὰ μήν ξέρει ὅμως ὁ Καμενιάτης τὴν ιστορία τοῦ μόλου ποὺ περιέγραψε, ἐνδὴ ἀναφέρνει μιὰ παράδοση γιὰ τὸν Ξέρξη (Καμενιάτης, 1974, σ. 104-105, σημ. 30. Ο Ιδιος, Βοιωτικά-Φωκικά, 1969, σ. 126, σχημ. 73 καὶ σ. 136, σχημ. 81).

Για τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὸ μόλιο του ἔχουμε μιὰ περιγραφὴ πιὸ κατοπινὴ ἀπ’ τὸν 7ο αἰώνα, ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ Καμενιάτης. Τὸ λιμάνι ὡστόσο αὐτὸ ποὺ περιγράφει ὁ Καμενιάτης δὲν μπορεῖ νά ’ναι οὕτε ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων οὕτε ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, μᾶς οὕτε καὶ τοῦ 7ου αἰώνα, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπ’ τὸ Β' Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα, κι ἃς ὑπῆρχε σ’ αὐτὸ μόλιος ποὺ τὸν ἔκλειναν μὲ ἀλυσίδα. Ἡ ἴστορία τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἐνάντια στὴ Θεσσαλονίκη ἀπ’ τὸν 6ο ὡς τὸν 8ο αἰώνα δείχνει πῶς τὶς πιὸ πολλὲς ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων αὐτῶν τὶς δεχόταν τὸ λιμάνι της. Δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ τὸ παραβιάσουν ποτέ, γιατὶ τὸ προστάτευε πάντα ἔνας μόλιος γερός. Ἀπ’ τὴ στιγμὴ κιόλας ποὺ τὸ Βυζάντιο μὲ τὶς δυναστεῖς τῶν Ἰσαυρῶν καὶ τῶν Ἀμοριανῶν (717-867) μπόρεσε νὰ σταματήσει τὶς βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς κάπως (Βαλκάνια, Μ. Ἀσία, Μεσόγειος) καὶ νὰ βάλει γερά τὰ θεμέλια γιὰ τὴν οἰκονομική, τὴ διοικητικὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ του ἀνασυγκρότηση γιὰ μιὰ γενικότερη ἀνοδική του πορεία, τὸ πρῶτο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν νὰ ταμπουρώσει γερά τὸ λιμάνι της. Μέσα λοιπὸν σ’ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ (8ος περίπου αἰώνας) πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ μόλιο ποὺ ἔχτισαν οἱ Θεσσαλονικιοὶ στὸ λιμάνι τους καὶ τὸν περιγράφει ὁ Καμενιάτης. Μὰ ὁ Καμενιάτης, ἐνῶ περιγράφει μὲ πολὺ στόχαση καὶ τόση μαστοριὰ τὸ λιμάνι, δὲ θέλησε ὡστόσο ἢ δὲν μπόρεσε νὰ τοποθετήσει στὴν πρώτη του ἀρχὴ τὸν Τσερέμπουλο. Οὕτε καὶ καμιὰ σχετικὴ παράδοση ἔρει, ὅπως αὐτή, ἃς ποῦμε, ποὺ μᾶς διηγήθηκε γιὰ τὸν Ξέρξη. Κι ὅμως ἡ στερεότητά του δείχνει οἰκονομικὴ δύναμη τοῦ Βυζαντίου.

Οἱ ἐρευνητὲς ὡστόσο τοῦ περασμένου αἰώνα (Hammer, Tafel κ.ἄ.) ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἴστορία τῆς Θεσσαλονίκης, μιλώντας γιὰ τὸν Τσερέμπουλο, ἐνῶ πῆραν ἀφορμὴ ἀπ’ τὸν Ἀναγνώστη κι ἔπρεπε νὰ μιλήσουν γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-μόλιο, αὐτοὶ μίλησαν γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι. Ἔτσι ὁ Hammer εἶπε γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι πῶς ἦταν «μιὰ στοὰ ἀπὸ ἔναν σαμαρωτὸ τοῖχο»¹, ἐνῶ ὁ Tafel πῶς ἦταν «ἔνα ὑπόγειο κανάλι γιὰ τὸ καθαρὸ νερὸ τῆς Θεσσαλονίκης»².

Τὰ ἐρείπια λοιπὸν τοῦ κεντρικοῦ λαγούμιοῦ τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ποὺ βρῆκε ὁ Χατζῆ Ἰωάννου στὰ δυτικά της ἐπαληθεύουν τὴ σχέση τους καὶ μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔδωσε στὸν Τσερέμπουλο ὁ Εὐστάθιος μὲ τὴν ἐτυμολογία του καὶ μὲ ὅσα γράφει ὁ Καμενιάτης γιὰ τ’ ἀκάθαρτα νερὰ ποὺ

Β ö h l i g, σ. 10, στ. 39-41), θὰ πεῖ πῶς τὸν ἔχτισαν πολὺ πιὸ πρὶν ἀπ’ τὴν ἐποχή του. Κάπιοις μόλιος, ὡστόσο, στὸ λιμάνι, ὅπως εἴδαμε πρὶν, πάντα ὑπῆρχε.

1. H a m m e r I. (v o n), Geschichte des Osmanischen Reiches, τ. 1, Pesth 1834, σ. 334a.

2. T a f e l T.L.F., De Thessalonica ejusque agro (ἀνατύπωση), London 1972, σ. 208.

ξτρεχαν στὸ λιμάνι, ὅταν τὸν φύλαγαν ἐκεῖ οἱ κουρσάροι μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους σκλάβους¹. Ἐτσι καὶ ὁ βυζαντινὸς χρονικογράφος Καμενιάτης καὶ ὁ γραμματικὸς ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος καὶ ὁ ἱστορικὸς ἐρευνητὴς Χατζῆ Ιωάννου μιλοῦν γιὰ τὸ ἴδιο κεντρικὸ λαγούμι τῆς Θεσσαλονίκης ὅπως ἐπαληθεύουν μὲ τὴ σειρά τους ὁ ἔνας τὸν ἄλλο. Καὶ τὸ λαγούμι αὐτὸ εἶναι ὁ Τσερέμπουλος. Ἀπ' τ' ὅνομα τοῦ λαγούμιοῦ αὐτοῦ πήρε τ' ὅνομά του καὶ ὁ μόλος καὶ μόνο τὸ κοινὸ ὄνομα Τσερέμπουλος Τσερέμπουλο-λαγούμι μὲ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι.

7. Ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας

Προβληματικὴ εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ Μπακιρτζῆ πῶς ὑπῆρξε κάποτε «στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ θαλασσίου τείχους, δίπλα στὴν εἰσόδο τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα» ἔνας βυζαντινὸς πύργος ποὺ τὸν νομάτισαν κιόλας Πύργο τῆς Ἀποβάθρας. Καὶ συνεχίζει: «Οὔτε ἡ θέση οὕτε ἡ μορφὴ τοῦ πύργου... εἶναι γνωστά, γιατὶ καταστράφηκε μαζὶ μὲ τὴν ὑπόλοιπη θαλάσσια δχύρωση». Καὶ προσθέτει λίγο παρακάτω: «Ἡ παλιότερη, ὅσο γνωρίζω, δνομασία τοῦ πύργου ἀναφέρεται στὴν ἐπίσημη τουρκικὴ ἔκθεση τοῦ 1733². Ὁ πύργος δνομαζόταν Τοπχανέ». Δὲν ἔχει διαφορετικὴ γνώμη γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν κι ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης ποὺ τὸν δέχεται γιὰ βυζαντινὸ κατάλοιπο, γιατί, λέει, «ἡ μαρτυρημένη... μορφὴ τοῦ ἡμπορεῖ νὰ εἶναι... δχι ἡ βυζαντινή, ἀλλὰ κάποια τουρκικὴ διασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ πύργου... διότι ὁ βυζαντινὸς πύργος οὐδέποτε θὰ εἶχε κανονιοθυρίδας»³. Καὶ ἀκόμα πῶς «ὁ κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργος ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας»⁴.

Οὔτε τὴ θέση λοιπὸν οὕτε τὴ μορφὴ τοῦ πύργου αὐτοῦ ξέρουμε. Ἀνασκαφικὰ εὑρήματα δὲ μίλησαν γιὰ ἔναν τέτοιο πύργο. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς πάλι γιὰ ἔναν πύργο τοῦ λιμανοῦ μιλοῦν, αὐτὸν ποὺ ἀναφέρνει ὁ τελευταῖος ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Ἀναγνώστης, γιὰ τὸ Σαμαρία. Ἄν ύπηρχε κι ἔνας δεύτερος βυζαντινὸς πύργος στὸ λιμάνι, ὅταν ἔπεσε ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430 καὶ μπήκαν οἱ Τούρκοι μέσα, οἱ Θεσσαλονικιοὶ θά τρεχαν νὰ κρυφτοῦν καὶ σ' αὐτόν, ὅσο κι ἀν δὲν ἥτανε στέρεος σὰν τὸ Σαμαρία. Μὰ καὶ ὕστερ ἀπὸ τόσες καταστροφές ποὺ ἔπαθε τὸ λιμάνι ἀπὸ πλῆθος θεομηνίες, ὕστε στὰ 1591 νὰ καταντήσει νὰ μὴν ὑπάρχει «λιμήν», ἀλλὰ μιὰ «ἄκρογιαλιά» πᾶς θὰ μποροῦσε νὰ μείνει ὡς τὰ 1866 βυζαντινὸς πύργος

1. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, σ. 50, στ. 20-21.

2. Μπακιρτζῆς, Ἡ θαλασσία δχύρωση, σ. 305.

3. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 376.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 384.

σὲ μιὰν ἀκρογιαλὰ ποὺ εἶχε σχεδὸν ἀλλάξει καὶ θέση καὶ σχῆμα¹;

Μιὰ ἄλλη δυσκολία γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας εἶναι πῶς δὲν μποροῦμε νὰ τὸν σχετίσουμε μὲ τὸν Τοπχανέ, γιατὶ ὁ πρῶτος ἥτανε πύργος, ἐνῶ ὁ Τοπχανές ἥτανε φρούριο. Καὶ ξέρουμε πῶς γιὰ τὸ φρούριο αὐτὸ πρῶτος μίλησε ὁ Τσελεμπή στὰ 1668². Μόνο ποὺ αὐτὸς δὲ μίλησε γιὰ τὴ θέση του. Γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές μίλησε ἀκόμα κι ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητὴς στὴ γνωστὴ μας πιὰ ἔκθεσή του ἀπ’ τὶς 7 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1733. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου περίεργο πῶς γίνεται ὁ ἐπιθεωρητὴς αὐτός, ἐνῶ εἶχε εἰδικὴ εὐθύνη νὰ μιλήσει γιὰ τὶς ἀνάγκες ὅλων τῶν φρουρίων τῆς Θεσσαλονίκης, δὲ μίλησε γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας. Καὶ ἡ αἰτία εἶναι ἀπλή: ἐπειδὴ αὐτὸς μίλησε μόνο γιὰ τὰ ὄπλισμένα χτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, αὐτὰ ποὺ λέει φρούρια, καὶ ‘Ο Πύργος τῆς Ἀποβάθρας δὲν ἥταν ὄπλισμένος, δὲν ἥτανε δηλαδὴ φρούριο, δὲ μίλησε γι’ αὐτόν. Γιὰ τὸν Τοπχανέ, ἀντίθετα, εἶπε πῶς ἥτανε φρούριο μὲ 20 κανόνια, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ προστατεύει τὸ μουράγιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὸ μέσα τῆς πολιτείας κι αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ κάμει ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας. ‘Οταν λοιπὸν γιὰ τὸν Τοπχανέ ἔχουμε πληροφορίες ὡς τὰ 1886 καὶ γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας ξέρουμε πῶς τὸν γκρέμισαν στὰ 1866, δὲν μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας μὲ τὸ φρούριο Τοπχανές.

“Οσο γιὰ τὴ γνώμη τοῦ καθ. Θεοχαρίδη πῶς ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας εἶναι βυζαντινὸ κατάλοιπο καὶ τὸν διασκεύασαν οἱ Τοῦρκοι καὶ πῶς «ὁ βυζαντινὸς πύργος οὐδέποτε θὰ εἶχε κανονιοθυρίδας», φαίνεται πῶς ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης στηρίζεται σὲ μιὰ τέμπερα τοῦ Ἰταλοῦ ζωγράφου Salacca ποὺ σ’ ἔναν πίνακά του μὲ τὴ Θεσσαλονίκη ἔχει ζωγραφίσει στὴν παραλία, ἔξω ἀπ’ τὸ λιμάνι, ἔναν πύργο μὲ τρία παράθυρα, στὴ γραμμή, κάτω ἀπ’ τὴ μαρκίζα. “Οπως εἰδαμε παραπάνω, δταν ἔπεσε ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, οὔτε στὸ λιμάνι οὔτε στὴν παραλία της ὑπῆρχε βυζαντινὸς πύργος. “Αν δεχτοῦμε γιὰ μιὰ στιγμή, πῶς ὑπῆρξε, στ’ ἀλήθεια, ἔνας τέτοιος πύργος καὶ τὸν διασκεύασαν οἱ Τοῦρκοι, τουλάχιστο, τὶς πολεμότρυπές του δὲν εἶχαν λόγους νὰ τὶς κλείσουν. Αὐτὰ πάλι ποὺ νομίζει «κανονιοθυρίδας» ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης, εἶναι τὰ παράθυρα τοῦ πύργου. “Ολα τὰ στρόγγυλα χτήρια, δπως ξέρουμε, ἔχουν τὰ παράθυρά τους, στὴ σειρά, κάτου ἀπ’ τὴ μαρκίζα τους. Μὰ καὶ μόνο ποὺ τὸν βλέπει κανεὶς στὴν τέμπερα τοῦ Salacca σὰν χτήριο δὲν πάει ὁ νοῦς του σ’ ἔναν πύργο πολεμικό, γιατὶ δὲν ἔχει κανένα ἀπ’ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ βεβαιώσουν πῶς τὸ χτήριο αὐτὸ εἶναι ἔνα ἔργο πολεμικό.

1. Μέρτζιος, Μνημεῖα, σ. 135.

2. Μοσχόπουλος, ‘Η Ελλάς, σ. 329, 331.

Βασική σημασία γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας ἔχουν οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν οἱ Γάλλοι ταξιδιῶτες ποὺ πέρασαν ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ὑστερ' ἀπ' τὸν Τσελεμπή (1668). Ἀπ' αὐτοὺς πρῶτος μίλησε ὁ De la Croix στὰ 1679. Ο De la Croix μιλώντας γιὰ τὸ τριγωνικὸ σχῆμα τῆς Θεσσαλονίκης εἶπε πῶς οἱ Τοῦρκοι στὶς τρεῖς γωνιές τοῦ κάστρου τῆς ἔχτισαν ἀπὸ ἔναν πύργο κι ἔναν τέταρτο au milieu de la face de la marin pour defendre les bastimens des incursions des Corsaires, ποὺ δὲν τὸ χαν σὲ τίποτε νὰ μπαίνουν ἀκόμα καὶ μέσα στὸ ἴδιο τὸ λιμάνι. Τὸ γεγονός λοιπὸν πῶς γιὰ Πύργο τῆς Ἀποβάθρας μίλησε πρῶτος ὁ De la Croix στὰ 1679 σημαίνει πῶς ὁ πύργος αὐτὸς πρέπει νά 'ναι περίπου τῆς ἵδιας ἐποχῆς¹.

"Υστερ' ἀπ' τὸ De la Croix γιὰ Πύργο τῆς Ἀποβάθρας θὰ μιλήσει ὁ μισιονάριος P. Jean-Baptiste Souciet ποὺ ἔζησε στὴ Θεσσαλονίκη ἀπ' τὰ 1726 ὧς τὰ 1733. Αὐτὸς λέει πῶς στὴ δυτικὴ παραλία τῆς Θεσσαλονίκης, ἔξω ἀπ' τὸ κάστρο ἔκει, δηνούς ξεφόρτωναν τὰ καράβια, ὑπῆρχε ἔνας πύργος ἔξαγωνος, χοντρὸς καὶ ἀρχαῖος. Πόσο ἀρχαῖος δὲ λέει. "Αν, ώστόσο, σκεφτοῦμε πῶς ὁ Souciet γιὰ τὸ Λευκὸ Πύργο λέει πῶς τὸν ἔχτισαν ἐκατὸ χρόνια πρὶν περάσει αὐτὸς ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη, καταλαβαίνουμε τί μποροῦσε νὰ ξέρει γιὰ τὸ Πύργο τῆς Ἀποβάθρας. Σχετίζει δημοσ τὸν πύργο αὐτὸν μὲ τὸ ξεφόρτωμα τῶν καραβιῶν κι ἔνας τέτοιος πρύγος, ἔξω κιόλας ἀπ' τὸ κάστρο, δὲν μπορεῖ νά 'ναι ξργο πολεμικό². "Αλλο ζήτημα βέβαια ἀν στὰ μάτια τοῦ μισιονάριου αὐτοῦ φάνταζε σὰν ἔνας πύργος ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἔβλεπε στὴν πατρίδα του.

Πολὺ πιὸ σαφῆς καὶ πιὸ κατηγορηματικὸς γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας εἶναι ὁ Cousinéry, δταν λέει: «se voit une grande tour construite dans le moyenâge, qui protège une échelle de bois établie sur pilotis, au moyen de laquelle on embarque et l'on débarque les marchandises»³. Ο Cousinéry στὸ σημεῖο αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸ Souciet ποὺ θέλει κι αὐτὸς τὸν

1. De la Croix, Mémoires, τ. 2, Paris 1684, σ. 262-263. Πβ. καὶ Βακαλόπουλο Κ., Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴν De la Croix στὰ 1679, «Μακεδονικά» 11 (1971) 274-275.

2. «Le second port est... hors de l'enceinte des murs et à l'endroit du port où l'on débarque. Ce n'est qu'une grosse et ancienne tour exagon». (M. Aimé - Martin, P. Jean-Baptiste Souciet, Letters édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique, τ. 1, Paris 1838, σ. 72β. Πβ. καὶ Ξανθούλη Ν.Κ. υριακού Α., Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Ρέτε Jean Baptiste Souciet, «Μακεδονικά» 8, 1968, 190). Οπως παρατηρεῖ δ. Κ. Σμόπουλος, δ. Ἰησουΐτης αὐτὸς μισιονάριος, κοντὰ στὴν ἄλλη πλούσια δράση του στὴ Θεσσαλονίκη, πρωτοστάτησε γιὰ νὰ βάλουν χέρι στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου Όρους οἱ διάφοροι πράχτορές του. (Σιμόπουλος Κ., Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 175-182).

3. Cousinéry E. M., Voyage dans la Macédoine, τ. 1, Paris 1832, σ. 45.

Πύργο της Αποβάθρας έκει ποὺ ξεφόρτωναν τὰ καράβια. Ἐπειδὴ δμως καὶ τὸ «φρούριο» τοῦ *De la Croix* καὶ ὁ «πύργος» τοῦ *Souciel* καὶ ὁ «πύργος» τοῦ *Cousinéry* εἶναι στὴν ἵδια θέση καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ πύργοι εἶναι τὸ ἴδιο χτήριο. Μόνο ποὺ οἱ τρεῖς αὐτοὶ Γάλλοι ταξιδιῶτες τὸ ἀντίκρισαν διαφορετικὰ δ ἔνας ἀπ’ τὸν ἄλλο καὶ διατύπωσαν διαφορετικὰ καὶ τὴν ἐντύπωσή τους ἀπ’ αὐτό.

Ἡ τελευταία εἰδηση γιὰ τὸν Πύργο της Αποβάθρας εἶναι μιὰ τέμπερα ἀπ’ τὰ 1865, ἔνα χρόνο δηλαδὴ προτοῦ τὸν γκρεμίσουν, τοῦ Ἰταλοῦ ζωγράφου *Salacca* ποὺ θέλησε νὰ δώσει μιὰν δοπτικὴν ἐντύπωσην της Θεσσαλονίκης ἀπ’ τὴν θάλασσα¹. Ὁ πύργος αὐτὸς ἔχει μόνο τρία παράθυρα στὴ σειρά, τὸ 'να δίπλα στ' ἄλλο, δίχως καμιὰ πολεμότρυπα, εἴτε γιὰ δοξάρια εἴτε γιὰ κανόνια, μὰ οὕτε καὶ κανέναν περίτοιχο μὲ καστέλια στὶς γωνιές του, ὥπως λόγου χάριν εἶχε ὁ Λευκὸς Πύργος. "Οταν τώρα σχετίσουμε τὸν πύργο τοῦ *Salacca* μὲ τοὺς πύργους τοῦ *Souciel* καὶ τοῦ *Cousinéry*, βλέπουμε πώς δ πύργος τοῦ *Salacca* δὲ βεβαιώνει παρὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές: πώς τὸ χτήριο αὐτὸν ἡτανε μιὰν ἀποθήκη, γιὰ νὰ φυλάγουν μέσα της τὰ ἐμπορεύματα, ὅσο νὰ τὰ στείλουν στὸν προορισμό τους.

Δὲν δηγοῦν ὁστόσο σὲ διαφορετικὸ συμπέρασμα καὶ οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ποὺ εἶδε τὸ φρούριο δ *De la Croix*.

Μιὰ σειρὰ ἔγγραφα τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου της Θεσσαλονίκης ποὺ δημοσίεψε δ *Ser. Mάξιμος ἀπ’ τὰ σχετικὰ Ἀρχεῖα τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας καὶ ποὺ τὸ ἀρχαιότερό τους εἶναι ἀπ’ τὶς 26 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1685, μαθαίνουμε πώς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ Θεσσαλονίκη ἡταν ἔνα βασικὸ ἐμπορικὸ καὶ διαμετακομιστικὸ κέντρο ἐδῶ στὸ βόρειο Αἰγαῖο². Ἀπ’ τὸ λιμάνι της περνοῦσαν δλα τὰ ἀγροτικὰ καὶ χειροτεχνικὰ προϊόντα τῆς δυτικοκεντρικῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, γιὰ νὰ φύγουν γιὰ τὶς παραδονάβιες χῶρες καὶ γιὰ τὶς γῶρες τῆς Κεντρικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Μὰ ἀπ’ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης περνοῦσαν καὶ τὰ βιοτεχνικὰ προϊόντα τῶν χωρῶν αὐτῶν γιὰ τὶς ἀγορὲς τῆς Ἑλλάδος.*

1. Πετρόπολις Ἡλ., Θεσσαλονίκη 1865, περ. «Ζυγός», τ. 4, Σεπτέμβριος-Οχτώβριος 1959, τεῦχ. 46-47, σ. 24. Ὁ Πετρόπολος δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν χρονιὰ τῆς τέμπερας καὶ λέει «πρὶν ρίξουν τὸ τείχος, μᾶλλον ἀπ’ τὸ 1865».

2. Μάξιμος Σερ., Ἡ αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ (1685-1789), Ἀθήνα 1973, σ. 41-109. *Dreux Robert* (*De*), Voyage en Turquie et en Grèce, ἔκδ. *Pernot H.*, Paris 1925, σ. 97. *Svoronos N.*, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956. Ὁ Ιδιος., Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἰστορίας, Ἀθήνα 1976, σ. 45. Βακαλόπουλος Α., Ἰστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 265-295. Σιγάλας Α., Ἐκλογεύμένα Μελετήματα, τ. 1, Ἀθήνα 1970, σ. 35-55. Στὰ 1800 δὲ *Beaujourt* (Tableau, σ. 201) θὰ πεῖ γιὰ τὴν Θεσσαλονίκη πώς «elle est l'entrepôt de toute la Turquie Européenne.

Καὶ ἴσια ἴσια αὐτὴ ἡ τόσο ζωηρὴ κίνηση τοῦ λιμανιοῦ τῆς ἡταν αἰτία νὰ χτίσουν μιὰν ἀνάλογη ἀποθήκη, ποὺ οἱ Γάλλοι ταξιδιώτες, ἐπειδὴ τοὺς θύμιζε πύργους τῆς πατρίδας τους, θὰ τὴν ποῦνε κι αὐτὴν πύργο. Μὰ μιὰ πολιτεία σὰν τὴν Θεσσαλονίκη, ποὺ ἡ ἐμπορική της κίνηση εἶχε πάρει μιὰ σταθερὴ καὶ γρήγορη ἀνοδικὴ πορεία, χρειαζόταν ὅχι μιὰ μὰ περισσότερες ἀποθήκες. Κι ἔτσι ἔφτασαν στὴν Πλατεία Ἐμπορίου, στὰ Λαδάδικα, στὸ Ἰστιρά κ.λ. Τίποτε λοιπὸν ἀπ' δλ' αὐτὰ δὲ βεβαιώνουν πῶς ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ σχῆμα καὶ δγκο, δὲν ἥτανε μιὰν ἀπλὴ ἀποθήκη, ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ τὴν χτίσουν ἔτσι μεγάλη, γιὰ νὰ ἔξασφαλίσουν καλύτερα τὴν ἀνάλογη κίνηση τοῦ λιμανιοῦ. Μὲ τὰ ΐδια κιόλας ἴστορικὰ στοιχεῖα μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἀρχαιότητά της δὲ φαίνεται νὰ ξεμυτίζει πιὸ πρὶν ἀπ' τὸ 17ο αιώνα.

8. *Oι Βονιγέσιοι*

‘Ο ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, δταν διηγιέται πῶς πῆραν οἱ Νορμανδοὶ τὴ Θεσσαλονίκη τὸν Αὔγουστο τοῦ 1185, πιστεύει πῶς τὴν πῆραν καὶ μὲ προδοσιά. Μιλώντας λοιπὸν καὶ γιὰ τὴν προδοσιά της λέει, ἀνάμεσα σὲ ὄλλα, πῶς: «ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργου θέλημα ἐπέμφθη τοῖς ἔξω κατὰ τῶν τῆς πόλεως καὶ καταμήνυμα τῶν ἐν τὸς»¹. (Οἱ ἀραιογραφήσεις δικές μου). Τὸ χωρίο οὐτὸ τοῦ Εὐστάθιου προβληματίζει ἀκόμα καὶ σήμερα τοὺς μελετητὲς τῆς ἴστορίας τῆς Θεσσαλονίκης: ποῦ ἥταν ἡ θέση τοῦ πύργου αὐτοῦ καὶ ποῦ τῆς συνοικίας τῶν Βουργέσιων;

‘Ο καθηγητὴς Θεοχαρίδης ἔχει τὴ γνώμη πῶς: «’Ωχυρωμένος περίβολος ὅμως (borgo) εἰς τὸν δποῖον θὰ ἡμποροῦσαν νὰ κατοικοῦν Λατίνοι ἔμποροι (Βουργέσιοι), παρὰ τὸν λιμένα τῆς πόλεως εἶναι τὸ ἀναφερθὲν φρούριον τοῦ Βαρδαρίου... Θὰ ἡμποροῦσε λοιπὸν ἐκεῖ νὰ ἥτο ὁ παρὰ τὸν λιμένα “Μπούργκος” τῶν Λατίνων ἔμπόρων, ἀπέναντι ἡ πλησίον τοῦ δποίου ἥτο ὁ ἀνώνυμος πύργος τοῦ Εὐσταθίου, ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας δηλονότι»². Πρὶν ἀπ' τὸ Θεοχαρίδη ὅμως ὁ καθηγητὴς Γιαννακόπουλος ἔγραψε: «Οἱ ναυτικὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας... ἡ Γένοβα καὶ ἡ Πίζα... εἰχαν ἐγκαταστήσει στὴν καρδιὰ τῆς Κωνσταντινούπολης (οἱ ἀραιογραφήσεις δικές μου), οὓσιώδεις συνοικίες γιὰ νὰ κατοικοῦν οἱ ἔμποροι τους»³.

1. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 92, στ. 6-9.

2. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 381-382.

3. Γιαννακόπουλος Κ., Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση, μετ. Κυριακίδη Κ., δ.χ., σ. 38-39.

Στὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Εὐσταθίου τὸ πρῶτο ποὺ βλέπουμε ἀμέσως είναι πώς στὴ Θεσσαλονίκη ὑπῆρχε συνοικία τῶν Βουργέσιων μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο της. Βλέπουμε ἀκόμα πώς ὑπῆρχε κι ἔνας πύργος κοντὰ στὴ συνοικία τους κι αὐτὸς μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο. Τὴ θέση τοῦ πύργου αὐτοῦ τὴν δρίζει ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος, δταν, προτοῦ μιλήσει γι' αὐτόν, χρειάστηκε νὰ μιλήσει γιὰ τὸν πύργο τῆς ΝΑ γωνιᾶς τοῦ κάστρου. Ἐπειδὴ δικαὶος ὁ Εὐστάθιος μεταχειρίζεται συχνὰ τὴ συσχέτιση ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση, γιὰ νὰ δρίσει τὸν πύργο τῆς ΝΑ γωνιᾶς, μεταχειρίστηκε τὸν δρίζοντα καὶ τὸν εἶπε «πύργον ἔθον»¹. «Οταν ὑστερα πάλι χρειάστηκε νὰ δρίσει καὶ τὸν ἀντίστοιχο πύργο τῆς ΝΔ γωνιᾶς μεταχειρίστηκε γιὰ ἀναφορὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων. Αὐτὸ τὸ βεβαιώνει καὶ τὸ δριστικό του ἄρθρο ὃ ποὺ συνοδεύει τὴ λέξη π ὑ ρ γ ο ζ. Ἀν, ώστόσο, ὑπῆρχε κι ἄλλος πύργος κοντὰ στὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, ὁ Εὐστάθιος θὰ φρόντιζε νὰ κατατοπίσει τὸν ἀναγνώστη του καὶ σ' αὐτὸν εἴτε μὲ τ' ὄνομά του, ἀν εἰχε, εἴτε μὲ τὴ θέση του εἴτε μὲ τὸν δρίζοντα, δπως ἔκαμε καὶ γιὰ τὸν ἀνατολικὸ πύργο (τὸν ἔθον), εἴτε κάπως ἀλλιῶς. Γιατί, δταν μιλοῦσε γιὰ τὸν πύργο τὸν ἀνατολικό, πρέπει νὰ ἔχει κατανοῦ του καὶ τὸ δυτικό.

Ἐδῶ δικαὶος μιλάει γιὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων σὰ νὰ μᾶς ἡτανε γνωστοὶ καὶ οἱ Βουργέσιοι καὶ ἡ συνοικία τους. Μὰ ξέρουμε πώς στὸ Βυζάντιο ὑπῆρχαν Βουργέσιοι, μὰ δχι καὶ μπούργκο, μόνο σὲ δυὸ πολιτεῖες: στὴν Κωσταντινούπολη καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Γιὰ τοὺς Βουργέσιους τῆς Κωσταντινούπολης ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ πληροφορία ποὺ ἔχουμε είναι τοῦ Κίνναμου ποὺ γράφει: «Τοὺς μέντοι ἐν Βυζαντίῳ φύκισμένους αὐτῶν τῶν κατ' ἐμπορίαν παραβαλόντων Οὐεννέτων ἀποδιελὼν Βουργεσίους τῇ Λατίνων ἐκάλεσε φωνῇ, πίστιν αὐτῷ δεδωκότας σὺν εὐγνωμοσύνῃ Ρωμαίοις διὰ βίου τηρήσειν τὸ δούλιον. Τοῦτο γάρ έρμηνεύειν αὐτοῖς τὸ δόνομα βούλεται»².

Στὴ Θεσσαλονίκη τὰ πράματα είναι διαφορετικά. Καὶ πρῶτα δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία πώς οἱ Βουργέσιοι σ' αὐτὴν ζοῦσαν μέσα σὲ μπούργκο. Ἐπειτα, δταν δλοι οἱ ἄλλοι ξένοι (Ἐβραῖοι, Ἀρμένηδες κ.ἄ.) ζοῦσαν μέσ' ἀπ' τὰ κάστρα της περιορισμένοι μέσα σὲ γκέτο στὰ πιὸ ἀνθυγεινὰ μέρη καὶ τὸ σχετικὸ φόρο, γιατί νὰ ζοῦν ἔξω ἀπ'

1. Πβ. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, «Ἀνω τοῦ κατὰ θάλασσαν ἐφού πύργου» (σ. 8, στ. 11-12). «Καὶ οἱ μὲν ἐκ τῶν δυσμικῶν ἄλλα ἐποίουν... οἱ δὲ περὶ τὰ ἐφών» (σ. 72, στ. 30-32). «Καὶ τὸ μὲν δυσμικόν, ἅπαν... τὸ δὲ ἔξωτολῆς» (σ. 74, στ. 7-10). «Ἄπο γοῦν τῆς χρυσῆς πύλης, τῆς περὶ δυσμικάς» (σ. 94, στ. 17). «ἄλεγο δὴ τοῦ ἐφού τὸ γάρ δυσμικόν» (σ. 102, στ. 26) κ.ἄ.

2. Κίνναμος, ἔκδ. Βόννης, σ. 282, στ. 3-8. Πβ. καὶ σ. 390-393.

αύτά, μέσα σὲ μπούργκο μόνο οἱ Βουργέσιοι, χωρὶς νά ’χουν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἴδρυσουν ναὸ γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τους ἀνάγκες. Ἰσια ἵσια ποὺ ἡ Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπειδὴ οἱ Βουργέσιοι, μὲ τὴν ἐμπορική τους δραστηριότητα, ἥταν ἔνας βασικὸς παράγοντας γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς, τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ζοῦν κι αὐτοὶ μὲ τοὺς ἔδιους δρους ποὺ ἐπέτρεψε νὰ ζοῦν καὶ δῆλοι οἱ ἄλλοι ξένοι. Κι ὅχι μόνο αὐτό: ἐπειδὴ σὰν ἔμποροι ἥταν ἀναγκασμένοι νὰ ζοῦν στὸ λιμάνι, ἡ Κοινότητα τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ζοῦν κοντὰ σ’ αὐτό. Μὲ τὰ βάλτα κιόλας ποὺ ὑπῆρχαν στὰ δυτικὰ τοῦ λιμανιοῦ, ἔξω ἀπ’ τὰ κάστρα, ἥταν καὶ τὸ μέρος αὐτὸν ἔν’ ἀπ’ τὰ πιὸ ἀνθυγειενὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Μιὰ κι ἔμεναν λοιπόν, ἔτσι κι ἀλλιῶς, κοντὰ στὸ λιμάνι καὶ τὸ λιμάνι ἥτανε στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ δυτικά της ἐπρεπε νά ’ναι καὶ ἡ συνοικία τους καί, φυσικά, καὶ ὁ πύργος τῆς συνοικίας τους.

Δὲν μποροῦμε λοιπὸν νὰ μιλοῦμε γιὰ μπούργκο στὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ μπούργκο δὲν εἶναι τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Αὐτὰ τὰ συναντήσουμε στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στὰ φραγκοκρατούμενα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, δῆπος ἥταν, ὃς ποῦμε, ἡ Κρήτη κ.ἄ. Στὰ νησιὰ αὐτὰ τὰ μπούργκο ἥταν ἔξω ἀπ’ τὰ κάστρα ἢ γύρω στὸ φρούριο ἢ στὸν πύργο. Ἀργότερα, δταν γίνουν ἄχρηστα καὶ κάστρα καὶ φρούρια καὶ πύργοι, τὰ μπούργκο θὰ γίνουν προάστια¹.

Γι’ αὐτὸ καὶ ἡ γνώμη τοῦ καθηγητῆ Θεοχαρίδη πώς οἱ Βουργέσιοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔμεναν στὰ δυτικά της εἶναι σωστή. Δὲ συμφωνεῖ κανεὶς μαζί του μόνο πώς ζούσαν περιορισμένοι σὲ μπούργκο, ἔξω ἀπ’ τὸ κάστρο τῆς.

Γιὰ τὴ θέση τῆς συνοικίας τῶν Βουργέσιων ὑπάρχει καὶ μιὰ γνώμη ποὺ μόνο σὰν ὑπόθεση λέει πώς μποροῦμε νὰ τὴν πάρουμε. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι: «Μήπως ὁ τόπος αὐτὸς (ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Θεσσαλονίκης), ποὺ ἥταν ἔνα Μπούργκος (προάστειον), δύνομαζόταν Βούργεσιοι καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ κοντὰ στὸ λιμάνι Κελλάριον στὴν περιοχὴ τοῦ Μύλου Ἀλλατίνι, ποὺ εἶναι γνωστὴ στοὺς παλιοὺς Θεσσαλονικεῖς ως Πύργοι, ἀπὸ τὰ πολλὰ σπίτια τῶν πλουσίων; Στὴν περίπτωση αὐτή, ποὺ μόνο ως ὑπόθεση μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ, ἀπέναντι στοὺς Βούργεσιοι βρισκόταν ὁ ἀνατολικὸς πύργος, στὴ θέση τοῦ ὅποιου κτίστηκε ἀργότερα ὁ Λευκὸς Πύργος»².

Εἴδαμε πιὸ πάνω πώς οἱ Βουργέσιοι, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ δουλειά, ἥταν ἀναγκασμένοι νὰ βρίσκουνται πάντα στὸ λιμάνι, μὰ καὶ νὸ μένουν

1. Ξανθούδης, Στέφ., Χάνδαξ-Ηράκλειον, Ἰστορικὰ σημειώματα, Ηράκλειον Κρήτης 1927, σ. 48-49.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 313.

κοντά σ' αὐτό. Και ἐπειδὴ τὸ λιμάνι ἥτανε στὰ δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ δυτικά της ἔμεναν κι αὐτοί. Εἴδαμε ἀκόμα ἀπ' τῇ μελέτῃ τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ Εὐστάθιου πώς ἡ συνοικία τους ἥτανε μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο, δῆπον ἥτανε καὶ ὁ πύργος τῆς συνοικίας τους (κατὰ τοὺς Βουργεσίους) καὶ πώς μέσ' ἀπ' αὐτὸν ὑγινίζουνταν ἐνάντια στοὺς Νορμανδούς. Τὸ Κελάρι λοιπόν, ἔνα μικρὸ ἀραξοβόλι γιὰ ψαρόβαρκες, δυὸ χιλιόμετρα κάπου μακριὰ ἀπ' τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, δὲ μπορεῖ νά 'χει καμιὰ σχέση μαζί του. Γι' αὐτὸν καὶ ὑπόθεση γιὰ σχέση μεταξύ τους δὲν μπορεῖ νά σταθεῖ. Μὲ ἐπιχείρημα τὴν ἀπόσταση, τὴν ὑπόθεση αὐτὴ δὲν τὴ δέχεται κι ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης¹.

Μὲ ἀφορμὴ τὸ Κελάρι μαθαίνουμε ἀκόμα πώς «ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ Μικροῦ Ἐμβόλου ἔως τὴν περιοχὴ τοῦ Μύλου Ἀλατίνι ὑπάρχει μέσα στὴ θάλασσα, σὲ ἀπόσταση 100 μέτρων περίπου ἀπὸ τὴν ἀκτή, ὑποβρύχιος μόλος. Τὸ λιμενικὸ αὐτὸν ἔργο, ἄγνωστο στοὺς μελετητὲς τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι κτισμένο μὲ κυβωτοὺς καὶ ἔγει πλάτος 2 μέτρα περίπου. Πρόκειται γιὰ ίσχυρὸ ὑποβρύχιο φράγμα ἐπάνω στὸ διοῖο κατασκευάστηκε πρὶν λίγα χρόνια δὲ λιμενοβραχίονας τοῦ Ναυτικοῦ Ὁμίλου Θεσσαλονίκης. Τὸ ἔργο εἶναι ὀπωσδήποτε προχριστιανικὸ καὶ καθορίζει τὸ σημεῖο ἐνὸς λιμένος, ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ τοῦ Μικροῦ Ἐμβόλου (Καραμπουρνάκι)².

‘Η πληροφορία αὐτὴ ἔκεινάει ἀπ' τὴ βάση πώς τὸ Κελάρι ἥτανε λιμάνι συνοικισμοῦ.

“Οποιος θυμᾶται τὴν ἀνατολικὴν παραλία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπ' τὸ Λευκὸ Πύργο ὡς τὸ Μύλο Ἀλατίνη, πρὶν ἀπ' τὰ 1930 ἥ ἀς εἶναι κι ὡς τὰ 1940, θὰ φέρει στὸ νού του ἀμέσως πώς δύναται σπίτια τῆς παραλίας αὐτῆς, στὴ μεριά τους κατὰ τὴν θάλασσα, εἰχαν ντουβάρια 3-4 μέτρα ψηλά, γιὰ νὰ προφυλάγουν τοὺς κήπους τους, ποὺ εἶχαν τὰ περισσότερα στὴ μεριὰ αὐτή, ἀπ' τὴν θάλασσα. Καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νά 'ναι μόνο δική μου.

‘Ανάλογο μ' αὐτὰ εἶναι καὶ τὸ ντουβάρι ποὺ ἔκεινάει ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι—σήμερα δύσκολα τὸ παρακολουθεῖ κανεὶς—καὶ δίπλα ἀπ' τὴ θάλασσα περνάει κάτω ἀπ' τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ Ναυτικοῦ Ὁμίλου Θεσσαλονίκης ποὺ τὸ μεταχειρίστηκε κιόλας, καὶ προχωρεῖ κάπου ὡς τὸ παλιὸ Αμερικάνικο Κολέγιο ἥ κοντὰ στὸ Μύλο Ἀλατίνη. Ἀπὸ κεῖ ποὺ ἔκεινάει τὸ ὄψος του εἶναι κάπου 40-50 πόντους καὶ τὸ βάθος τοῦ νεροῦ ἀπάνω ἀπ' αὐτό, πρὶν ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κάπου 2-3 πιθαμές. “Οσο προχωρεῖ δύμως κατὰ τὴν πολιτεία, πάντα κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ὄψος του

1. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 382.

2. Μακριζής, ‘Η θαλάσσια δύναμη, σ. 322.

φτάνει κάπου τὰ 2 μέτρα, μὰ τὸ νερὸ γίνεται ὀλοένα βαθύτερο. Τὸ πλάτος του εἶναι κὶ αὐτὸ περίπου 2 μέτρα. Τὸ ντουβάρι αὐτὸ εἶναι ἔνα συνηθισμένο ντουβάρι ἀπὸ πέτρες καὶ κουρασάνι, μὲ ἐπιφάνεια στρωμένη πλάκες. Αὐτὸ μαρτυροῦν καὶ οἱ διαστάσεις του. Μὰ καὶ οἱ παλιοὶ Θεσσαλονικιοὶ ποὺ ἔμεναν ἐκεῖ κοντά, οἱ βαρκάρηδες, οἱ ἐρασιτέχνες ψαράδες, οἱ κολυμβητές, ὅσοι πρὶν ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ζοῦσαν ἐκεῖ κοντά καὶ ζοῦν ἀκόμα, τὸ ἴδιο βεβαιώνουν.

"Οπως κι ἀν τὸ πάρουμε ὅμως, δὲν εἰν' εὔκολο νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς τὸ ντουβάρι αὐτὸ εἶναι ὁπωσδήποτε τὸ μιουράγιο κάποιου λιμανιοῦ. Στὴν περιοχὴν αὐτῆν, δπως ἔρουμε, δὲν ὑπῆρχε ποτὲ μιὰ ἀνάλογα ἀπέραντη πολιτεία¹. Δὲν μποροῦμε ἀκόμα νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς τὸ ντουβάρι αὐτὸ δὲν τὸ ἔρουν οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἐρευνητὲς τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ιστορίας τῆς Θεσσαλονίκης. Δὲ μίλησαν ὅμως γι' αὐτό, γιατὶ δὲν παρουσιάζει κανένα ιστορικὸ ἐνδιαφέρον.

Καὶ μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία. "Η στεριά, ποὺ τὴ χώριζε ἀπ' τὴ θάλασσα τὸ ντουβάρι αὐτό, ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι ὡς τὸ Μύλο 'Αλατίνη, κάπου δώδεκα χιλιάδες στρέμματα, ἦτανε χτῆμα τοῦ Θανάση Σερέφα, ἐνὸς παλιοῦ ἄρχοντα τῆς Θεσσαλονίκης. Ο Σερέφας ὡς τὰ 1912 ἦτανε στὴ Θεσσαλονίκη πρόξενος τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ δταν ἐλευθερώθηκε αὐτή, ἔγινε δῆμαρχός της. Πέθανε στὰ 1956. Ο Σερέφας λοιπὸν διηγιόταν πὼς τὸ χτῆμα του αὐτὸ τὸ είχε ἀγοράσει ἀπ' τοὺς Τούρκους σὰν «δικαιώμα ἔξουσιάσεως» στὰ 1908². Στὸ μέρος αὐτὸ οἱ Τούρκοι είχαν τοὺς στρατῶνες τοῦ ἵππικοῦ τους μὲ δλες τὶς σχετικές τους ἐγκαταστάσεις. Αὐτοὶ είχαν χτίσει καὶ τὸ ντουβάρι, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, γιὰ νὰ προφυλάγονται ἀπ' τὴ θάλασσα. Ο Σερέφας στὴν ἀρχὴ νοίκιασε τὸ χτῆμα του, γιὰ καμινίκια, δπως μαρτυροῦν καὶ τὰ κεραμικὰ συντρίμματα ποὺ βρίσκει κανεὶς ἀκόμα καὶ σήμερα στὴν περιοχὴ αὐτῆ. Ἀργότερα τὸ 'δωσε γιὰ ἀμμοληψία. Μὲ τὸν καιρὸ δμως τὸ ντουβάρι βρέθηκε μέσα στὴ θάλασσα, πού, στὸ ἀναμεταξύ, ἀπλωνόταν δλοένα καὶ περισσότερο κατὰ τὴ στεριά.

"Οταν ὕστερα στὰ 1912 ἐλευθερώθηκε ἡ Θεσσαλονίκη, δ ἐλληνικὸ στρατὸς τὸ ἴδιο μέρος μεταχειρίστηκε γιὰ στρατῶνες τοῦ ἵππικοῦ του. Καὶ οἱ στρατῶνες αὐτοὶ ἦταν ἐκεῖ κάπου ὡς τὰ 1970. Μὰ καὶ τὸν Τοπχανὲ τῶν Τούρκων, δπου εἶναι σήμερα τὰ χτήρια τοῦ ΟΤΕ καὶ τῶν Δικαστηρίων,

1. Ρωμαϊος Κ., 'Ανασκαφὴ στὸ Καραμπουρνάκι τῆς Θεσσαλονίκης, 'Επιτύμβιον Χρ. Τσούντα, 'Ἐπίμετρον δου τόμου τοῦ 'Αρχείου τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, 'Αθήνα 1941, σ. 365-366.

2. Τούρκικο Κτηματολόγιο τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ 'Ιστορικὸ 'Αρχεῖο Μακεδονίας, ἀριθμ. Ταπὶ (=τίτλου ἴδιοχτησίας) 1183 τῆς 19-7-1326 (=1908).

δὲν τὸν μεταχειρίστηκε γιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, δπως εἶχαν μεταχειριστεῖ οἱ Τοῦρκοι τὸ Σαμαρία γιὰ Τοπχανέ;

Τὸ ντουβάρι λοιπὸν αὐτὸ ποὺ βλέπουμε ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι ὡς τὸ παλιὸ Ἀμερικάνικο Κολέγιο, δίπλα στὴν ἄκρη τῆς θάλασσας, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση οὔτε μὲ λιμάνι οὔτε μὲ κάποιον προχριστιανικὸ συνοικισμό. Εἶναι ἔνα συνηθισμένο ἀπλὸ ντουβάρι ποὺ εἶχαν χτίσει οἱ Τοῦρκοι, γιὰ νὰ προφυλάγουν ἀπ' τὴ θάλασσα τοὺς στρατῶνες τοῦ ἴππικοῦ τους ποὺ εἶχαν ἐκεῖ.

"Ἐν' ἀπ' τὰ πιὸ δύσκολα προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης εἰναι, δπως ἔρουμε, ἡ ἀρχαία τοπογραφία της. Καὶ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τῆς ἱστορίας της, τὸ τόσο σημαντικό, μὲ τὸ τσιμέντο ποὺ σώριασαν σχεδὸν σ' ὀλάκερη τὴν ἀπλωσιά της, ὕστερ' ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἐργολάβοι, μηχανικοί, πολεοδομικὰ γραφεῖα της καὶ κυβερνήσεις, καὶ μὲ τὴ συστηματικὴ προσπάθεια ν' ἀποκρύβουν τὶς ἀρχαιότητες ποὺ συναντοῦσαν, δταν ἄνοιγαν θεμέλια, γιὰ νὰ χτίσουν, ἔκλεισε γιὰ πάντα. Ἡ μελέτη τοῦ βυζαντινολόγου Χαρ. Μπακιρτζῆ γιὰ τὴ «Θαλάσσια ὁχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης» ἔστησε σὲ μιὰ σωστὴ βάση ἔνα τμῆμα τῆς τοπογραφίας αὐτῆς καὶ μὲ τὶς σχετικές του παρατηρήσεις καὶ τὰ προβλήματά της ποὺ τόνισε χάραξε ἔναν δρόμο πλατὺ γιὰ τὸν ἐρευνητή.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ

ZUSAMMENFASSUNG

Jannis Tsaras, Thessalonikis topographische Lage.

Anhand der letzteren Publikationen über die Mauerfestung von Thessaloniki, beschäftigt sich der Autor mit diesen Problemen, um andere Gesichtspunkte vorzubringen.

1. Er behauptet, daß der Hafen von Thessaloniki immer an der nordwestlichen Küste der Thermaikos Bucht gebaut war. Noch Konstantin der Große, als er den Hafen für die provisorischen Notwendigkeiten des Bürgerkrieges verwendet hat, hat er ihn renoviert und nach seinen Bedürfnissen umgebaut. Das bestätigt noch Zosimos.

2. Wir haben keine Daten, weder von Ausgrabungen noch von Schriftstellern oder aus der Tradition, über einen römischen Hafen nordöstlich von Thessaloniki—dieses Fachwort trifft man zum ersten Mal. Das flache und windige Meer im Zusammenhang mit den kleinen Flußmündungen der Gegend und dazu die Tatsache, daß es keine Trümmer von Siedlung gegeben hat, bestätigen, daß es an dieser Lage kein Hafen existiert hat. Falls es einen Hafen nordöstlich von Saloniki gegeben hat, würde die Stadt eine andere topographische Lage haben.

3. Der kirchliche Mole, der mit dem «römischen Hafen» gleichgestellt wurde, war nichts anderes als ein Teil der Kai des Hafens oder ein Mole innerhalb des Hafens für die Notwendigkeiten der Kirche von Thessaloniki. Es soll ein Vorrecht von ihr sein, seit der Zeit, als Thessaloniki βικαρίάτο vom Papst hewesen ist. Die östliche Orthodoxenkirche hat wiemals einen Hafen in ihrem Besitz gehabt. Darüber gibt es keinen ähnlichen Beispiel.

4. An der südwestlichen Ecke der Festung von Thessaloniki, wie die letzteren Ausgrabungen auf Vardari gezeigt haben, zwischen den Gebäuden von PTT und des Gerichtsamtes, hat es immer einen Turm gegeben, welchen der Chroniker Anagnostes um 1490, als Turm von Samaria nachamt. Diesen Namen bekam er von der katholischen Gemeinde der Bourgesien, deren Kirche an der Santa Maria gewidmet sein soll, d.h Sa-Maria und daraus Samaria.

Als die Türken Thessaloniki um 1490 erobert haben, haben sie den Turm

für die Abwehr des Hafens verwendet mit dem Namen Tophanes (Großes Haus für Kugeln von Kanonen).

5. Thessaloniki wurde immer an der Seite des Meeres angegriffen. Deshalb haben die Türken gleich nach der Eroberung von Thessaloniki den Turm von Samaria als ihr erstes Defensivwerk verwendet. Im Laufe der Zeit haben sie nebenan verschiedene Militärgebäude gebaut, sodaß sie eine ungehäuer große Festung vom Hafen bis zum Tor von Vardari, entwickelt haben. Diese Festung, der Tophanes, schützte den Hafen und das innere der Stadt, wie der türkische Militärinspektor erwähnt. Weder im vergangenen Jahrhundert noch am Anfang des laufenden hat ein byzantinischer Autor oder ein europäischer Reisende, welche Spionage trieben, über die Festung von Vardari gesprochen.

6. Zerempoulos war die Mauerfestung zwischen Hafen und Bucht und schützte Land und Meer vor den feindlichen Angriffen. Als ein Abwehrwerk, verband er die südöstliche Ecke der Festung mit dem Samaria Turm und war bis zum Meer hin gebaut, so daß der Hafen eine viereckige Form bekam. Weil das Volk den Zentraltunnel für die Führung des Schmutzwassers der Stadtzentrum (City) ins Meer Zerempoulo nannte, benannte den Erweiterungsbau ins Meer hin auch Zerempoule.

7. Der Turm der Ausladebrücke, wie es sich von seiner Bauepoche (17. Jhd.) und seiner Form zeigt, ähnelt keineswegs mit Turm und sogar aus der byzantinischen Zeit. Es war einfach ein Lager, was die Türken Mitte des 17. Jhd. gebaut haben, um waren zu lagern.

8. Die Bourgesien waren katholische Händler, die sich zeitweise in Thessaloniki gesiedelt haben. Weil sie Händler waren, waren sie vom Beruf her gezwungen um den Hafen zu wohnen. Aber während der byzantinischen Zeit wohnten die Bourgesien, in Konstantinopel wie auch in Thessaloniki, in der Stadt und nicht außerhalb der Festung. Nur daß sie, wie auch alle Ausländer, Juden, Armenier u.s.w., in den schlechtesten Bezirken beschränkt waren. In Burgen, außerhalb der Mauerfestungen, begegnen wir die Bourgesien nur auf den griechischen Inseln, die die Franken besassen.